

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1989

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΣΟΛΩΝΟΣ ΚΥΔΩΝΙΑΤΟΥ

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΣΤΡΩΝ ΚΑΙ ΟΧΥΡΩΝ ΠΟΛΕΩΝ
ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ Κ. ΝΙΚ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Τὰ ὀνόματα τῶν βουνῶν, τῶν ποταμῶν, τὰ τοπωνύμια καὶ ἰδιαίτερα τὰ ἐρείπια τῶν οἰκισμῶν ἀποτελοῦν τὰ πολυτιμότερα δεδομένα γιὰ τὴν παρουσία τοῦ ἑλληνισμοῦ στοὺς τόπους πὸν ἦσαν ἀνέκαθεν κοιτίδες του.

Κάπως ἔτσι ἄρχισα νὰ προβληματίζομαι καὶ νὰ ἀναζητῶ μελέτες, χάρτες μὲ καταγραφὲς πόλεων καὶ κάστρων, εἰδικότερα στὸ βορειοελλαδικὸ χῶρο. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς προσπάθειας ὑπῆρξαν πενιχρά. Γρήγορα διαπίστωσα πὸς μιὰ συστηματικὴ ἐπισήμανση καὶ καταγραφὴ ἀπονείαζε.

Οἱ πόλεις πὸν ὑπῆρχαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, στὸ πλεῖστον ἔχουν καταστραφεῖ, ελάχιστα δείγματα ἔχουν διασωθεῖ. Ὅρισμένων δὲν εἶναι γνωστὴ οὔτε ἡ θέση. Τὶς ὀνομασίες τους γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ κείμενα. Ἄλλες πὸν ἐμφανίζουν συνεχὴ κατοίκηση ἔχουν πάθει μεγαλύτερες ἀκόμα καταστροφές ἀπὸ τὴν ἐπαλληλία τῶν οἰκιστικῶν φάσεων πὸν προστέθηκαν μὲ τοὺς αἰῶνες.

Οἱ νεότερες κατασκευές, θεμελιωμένες ἐπάνω στὶς παλιότερες καὶ χρησιμοποιώντας τὰ ἐρείπια ὡς πρόσφορο λατομεῖο, κατέστρεψαν ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ τὸ παλιότερο οἰκοδομικὸ ὑλικό. Ὡς πρόχειρα παραδείγματα ἀναφέρουμε τὴ Θεσσαλονίκη, τὶς Σέρρες, τὴ Βέροια, τὴν Καστοριά.

Ἐλάχιστα εἶναι τὰ ἐρείπια πὸν ἔχουν ἀπομείνει ἀλώβητα καὶ ἀποτελοῦν οὐσιαστικὲς δομικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ (λ.χ. ἡ Ἀμφίπολη καὶ οἱ Φίλιπποι).

“Όσο φτωχά και ἂν εἶναι κάποτε αὐτὰ τὰ ἐρεῖπια, εἶναι πολύτιμα καὶ μᾶς βοηθοῦν γιὰ τὴν σχηματίσουμε μιὰ γενικότερη εἰκόνα τῆς πληθυσμιακῆς κατανομῆς κατὰ τὶς διάφορες ἱστορικῆς φάσεις. Ἄλλωστε, ἀπὸ τὰ ἴχνη μιᾶς πόλεως ἢ ἑνὸς κάστρου εἶναι γνωστὸ πόσα πολύτιμα συμπεράσματα μπορεῖ νὰ ἐξαχθοῦν, ὄχι μόνον ἱστορικά, ἀλλὰ καὶ σχετικὰ μὲ τὴν γενικότερη πολιτιστικὴ στάθμη τοῦ πληθυσμοῦ καὶ γιὰ τὶς ποικίλες σχέσεις του μὲ τοὺς κατοίκους τοῦ γειτονικοῦ γεωγραφικοῦ χώρου. Τὸ μέγιστο μέρος ὅμως τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν θέσεων παραμένει ἄγνωστο στὴν ἐπιστήμη.

Μιὰ συστηματικὴ καταγραφή καὶ ἕνας ἐρευνητισμὸς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρχίσει ἀπὸ τὴν προϊστορία τῆς περιοχῆς. Τὸ θέμα αὐτὸ ὅμως εἶναι ἰδιαίτερα πολύπλοκο καὶ ἀπαιτεῖ μιὰ μεγάλη προεργασία ἀπὸ προϊστορικοὺς ἀρχαιολόγους γιατί, συνήθως, τὰ λείψανα τῶν οἰκισμῶν αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς φάσεως δὲν εἶναι ὁρατὰ ἐπάνω στὴν ἐπιδερμίδα τῆς γῆς.

Ἡ Βορειοελλαδικὸς χώρος εἶναι πλούσιος σὲ κτίσματα καὶ αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς φάσεως, ἀλλὰ σὲ λίγα σημεῖα ἔχουν γίνει συστηματικῆς ἀνασκαφῆς.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον μάλιστα παρουσιάζει ἡ ἐπισήμανση καὶ καταγραφή τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν ἐπάνω σὲ τεχνητοὺς χωματόλοφους (τοῦμπες, μαγοῦλες)¹ πὺν τοὺς ἀπαντοῦμε σὲ μεγαλύτερη πυκνότητα γύρω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη², τὴ Χαλκιδική, τὴ Μυγδονία (καὶ ἀνάμεσα στὶς δύο λίμνες καὶ στὶς παρυφῆς τῶν δύο ὄρεινῶν ὄγκων πὺν τὴν ἀγκαλιάζουν)³, στὸ Στρομόνα καὶ γενικότερα τὴν Κεντρικὴ⁴ καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία⁵ καὶ τὶς πεδιάδες τῆς Θράκης⁶.

Οὐσιαστικὴ πηγή γιὰ τὴν καταγραφή τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς Μακεδονίας εἶναι τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων γεωγράφων καὶ ἱστορικῶν⁷ Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης, Πολύβιος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴ θετικότερη πηγή γιὰ τὴν περίοδο τῶν πολέμων μεταξὺ Ρώμης καὶ Μακεδονίας. Ὁ Λίβιος ἀντέγραψε τὸν Πολύβιο. Ὁ Πλίνιος ἀναφέρει πόλεις καὶ τοποθεσίαι πὺν δὲν ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ του. Ὁ Κατάλογος τῶν Δελφικῶν Θεωροδόχων, ἀπὸ τὶς ἀρχῆς τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα, εἶναι πηγή ἐξαιρετικῆς σημασίας, ὅπως τονίζει ἡ Φανούλα Παπάζογλου⁸, γιὰ τὴν ἐξακριβώση τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀπτικῆς ζωῆς στὴ Μακεδονία⁹. Ὁ Πομπώνιος Μέλα, ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος¹⁰ πηγή γιὰ τὸν 3ο καὶ 4ο αἰῶνα μ.Χ., ὁ ὁποῖος ὅσες πόλεις ἀναφέρει πραγματικὰ ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ του, ὁ Στράβωνας (βιβλ. Ζ'), ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἐγνώριζε ἀπὸ αὐτοψία τὴ Μακεδονία καὶ ἄλλοι¹¹, ἀλλὰ καὶ οἱ μεσαιωνικοί, ὅπως ὁ ἱστορικὸς τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ Προκόπιος, στὸ ἔργο του Περὶ κτισμάτων¹², ὁ Στέφανος Βυζάντιος¹³, ὁ ὁποῖος παραπέμπει πολλὰ φορὲς στὸν συγγραφέα τῶν «Μακεδονικῶν» Θεαγένη (πὺν τὸ ἔργο του πραγματεύεται γιὰ τὴν ἀρχαιότερη Μακεδονία, μέχρι τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα)¹⁴, ἔχει μεγαλύτερη ἀξία γιὰ τὴν κλασσικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, παρὰ

για τὴν ἐποχὴ πὸν ἔγραφε, ὁ Ἱεροκλῆς (Συνέκδημος)¹⁵, χρονικογράφος τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ρωμαϊκοὶ χάρτες καὶ ὁδοιπορικὰ (Itineraria) κ.ἀ.¹⁶.

Ἀρχίζοντας μὴν ἀπαριθμῆσι τῶν ἀρχαίων πόλεων ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία¹⁷ θὰ καταλήξουμε στὸ ἀνατολικὸ σύνορο τῆς Δυτικῆς ἐλληνικῆς Θράκης· στὸν Ἔβρο.

Τῆς Ὀρεστίδας¹⁸ πόλεις ἦταν, τὸ Ἄργος πὸν ἀκόμα δὲν ἔχει βρεθεῖ ἢ θέση του¹⁹, τὸ Κέλετρον, πὸν τοποθετεῖται στὴ θέση τῆς Καστοριᾶς²⁰, ἢ Διοκλητιανούπολις, πὸν τοποθετεῖται πολὺ κοντὰ στὴ Χρούπιστα (σημ. Ἄργος Ὀρεστικό)²¹, ἢ Βάττυνα, πὸν ἔγινε γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν πὸν βρέθηκε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, στὴ θῆσι «Σκάλι» πὸν ἀπέχει 3/4 τῆς ὥρας ἀπὸ τὸ χωριὸ Κρανοχώρι (Δρανίτσι)²² ἀναφέρει «Δόγμα Βαττυναίων», ἐντοιχισμένη σήμερα ἐξωτερικὰ ἀνάμεσα στὴν κόγχη τῆς προθέσεως καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ στὸν Ἅγιο Νικόλαο, τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Καστοριᾶς.

Πόλεις τῆς Ἑλίμειας²³. Γιὰ τὴν ὁμώνυμη πρωτεύουσα Ἑλίμεια (καὶ Ἑλιμα), ἔχουν προταθεῖ διάφορες θέσεις.

Ἡ ὑπαρξὴ τῆς Ἑλίμειας ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο, τὸν Τίτο Λίβιο καὶ τὸν Στέφανο Βυζάντιο, ὡς πόλις τῆς Μακεδονίας²⁴. Ὁ Δημ. Καρατσούλης, τοποθετεῖ τὴν πόλιν, νότια τῆς Ὀρεστίδας, ἀνάμεσα στὰ χωριὰ Βαλανιδιὰ (Σιαρμπάδες) καὶ Χειμεριῶν (Βάϊπες)²⁵. Ἀπὸ τὸν Τίτο Λίβιο γνωρίζουμε ὅτι ὁ Περσέας στὴν Ἑλίμεια ἐπιθεώρησε (ἔκανε τὸν καθαρόν) τὸ στράτευμα²⁶. Ἡ Φανούλα Παπάζογλου, πιστεύει ὅτι ἡ πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας πρέπει νὰ βρισκεται — σὲ ἀντίθεση ὅσων ὑποστηρίζει ὁ Δ. Καρατσούλης — στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς Ἑλίμειας, κοντὰ στὸ Παλιολογιάσιον, στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Ἀλιάκμονα, ὅπου, δηλαδή, τὴν εἶχαν παλιότερα ἐντοπίσει οἱ Heuzey - Daumet²⁷. Τὴν Αἰανή²⁸ τοποθετοῦν στὸ χωριὸ Κάλιανη ἢ στὸ κάστρο Κτέν (ὁ Heuzey) ἢ λίγο ἀνατολικότερα, στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ἀλιάκμονα, στὸ Παλαιόκαστρο, κοντὰ στὴν «Καίσαρεια» (Ὁ Κεραμόπουλλος)²⁹ ἢ στὴν Καίσαρεια³⁰. Πόλεις τῆς Πιερίας ἦταν: Μεθώνη, Πύδνα, Αἶον, Πέτρα, Ἀγασσαί, Φυλακαί, Βάλλα, Κίτρος, Φίλα. Ἡ θέσις τῶν τριῶν πρώτων εἶναι γνωστὴ³¹. Ἡ Βάλλα στὴ Ρωμαϊκῆ ἐποχῆ ὀνομαζόταν Volustana (Βάλλας - στενὰ > Volu-stana) καὶ βρισκόταν κάπου στὰ Στενὰ τοῦ Σαρανταπόρου³² καὶ τέλος οἱ Φυλακέες, στὰ Σέρβια³³.

Τῆς Βοιωτίας πόλεις ἦσαν: οἱ Αἰγές³⁴, ἢ Ἐδεσσα³⁵, ἢ Πέλλα³⁶, ἢ Βέροια³⁷, ἢ Κόρορος³⁸, ἢ Σκόδρα³⁹ ἢ Μιέζα⁴⁰, οἱ Ἰχρές⁴¹. Πόλεις τῆς Ἑορδαίας ἦσαν: ἢ Ἀρμισσα⁴² καὶ οἱ Κέλλες⁴³. Τῆς Ἀλμωπίας πόλεις ἦσαν: ἢ Ὀρμα, ἢ Ἐὔρωπος⁴⁴ καὶ ἢ Ἀφαλος⁴⁵. Τῆς Ἀμφαξίτιδας πόλεις ἦσαν: Ἰδομένη⁴⁶, Γορτυνία⁴⁷ καὶ Ἀταλάντη⁴⁸. Τῆς Ὀρβηλίας πόλεις ἦσαν: Γαρησκός ἢ Γαρίσκος⁴⁹. Τῶν Ἑορδετῶν ἢ Ἑορδαίων: Σκαμπίς, Ἀθήρομα (ἢ Λίβομα), Δαυλία (ἢ Διβολία). Αἰστραίων: Αἰστραῖον (Ἄστραῖον)⁵⁰. Μυγδονικῆς πόλεις ἦσαν: Ἀντιγόρεια⁵¹, Καλίνδοια⁵², Ἄλτος⁵³ Βαῖρος, (μεσόγειος)⁵⁴

Φύσκαι (μεσόγειος)⁵⁵, Τέρπυλος (μεσόγειος)⁵⁶, Κα(ρ)ραβία (μεσόγειος)⁵⁷, Ξυλόπολις (μεσόγειος)⁵⁸, ἼΑσαυρος (ἢ ἼΑσηρος) (μεσόγειος)⁵⁹, ἸΑπολλωνία (μεσόγειος)⁶⁰, ἸΑτη (μεσόγειος)⁶¹, ἸΑρέθουσα⁶², ἢ Παροικόπολις ἢ Παρθενόπολις⁶³, ὁ Κισσός⁶⁴ καὶ ἡ Θέρμη - Θεσσαλονίκη⁶⁵.

Ἡ ἸΑνατολικὴ Μακεδονία⁶⁶ περιλαμβάνει τὶς ἐπαρχίες: Βισαλτία, μὲ πόλεις: Βέργη⁶⁷, Τράγυλο (Τράγγυλο)⁶⁸, Εὐπορία⁶⁹ καὶ τοὺς σταθμούς: Graero⁷⁰, Aronson (Araulos) (ἸΑρωλος)⁷¹, Καλλίτεροι⁷², ἸΑσσα⁷³. Πόλεις Σιντικῆς: Τρίστολος (Τρίστωλος)⁷⁴, Παρθικόπολις (Παροικόπολις)⁷⁵ καὶ ἸΑράκλεια Σιντικῆ⁷⁶. Πόλεις παραλίας ἸΑδωνίδας: Νεάπολις⁷⁷, Οἰσύμη (ἸΑνακτορούπολη)⁷⁸, Φάργης⁷⁹, Μύρκινος⁸⁰, Δάτον⁸¹ καὶ ἡ ἸΑντισάρα, «ἐπίγειον Δατηγῶν»⁸², Δραβήσκος (Θρακ.)⁸³, ἸΑϊών⁸⁴, ἸΑμφίπολις⁸⁵ καὶ Γαληφός⁸⁶.

Τῆς ἸΑδομαντικῆς πόλεις ἦσαν: ἡ Σίροις (Σέρρες)⁸⁷, ἡ Σκοτούσα⁸⁸ καὶ ἡ Γάζωρος⁸⁹. Τῆς ἸΑμφαξίτιδας, ἡ ἸΑρέθουσα (πὸν τοποθετεῖται καὶ στὴ Λυτ. Μυγδονία)⁹⁰ καὶ ἡ Στάντειρα ἢ Στάγειρα⁹¹.

ἸΑορισμένες ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πόλεις τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου εἶναι ἸΑδρύματα ἀποίκων πὸν προέρχονταν ἀρχικὰ ἀπὸ πόλεις τῆς Νότιας ἸΑλλάδας, ὅπως ἡ ἸΑμφίπολις⁹², τὰ ἸΑβδηρα, ἢ Μεσημβρία, ἢ Μαρώνεια, ἢ Νεάπολις, ἢ ἸΑολυνθος, ἢ Τορώνη, ἢ Θέρμη κ.ἄ.

Σημαντικὸς εἶναι ὁ κατάλογος τῶν πόλεων πὸν μᾶς ἔχει διασώσει ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος μὲ ἀναφορὰ τῶν γεωγραφικῶν τους συντεταγμένων⁹³.

Εἶναι βέβαιο πὸς στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς Μακεδονίας δὲν ὑπῆρχε. Γιὰ τὶς πόλεις τῆς ἸΑνω Μακεδονίας μάλιστα ὁ Στράβων (VII, 9) ἀναφέρει ὅτι: «Πρότερον μὲν οὖν καὶ πόλεις ἦσαν ἐν τοῖς ἔθνεσι τούτοις: ... νῦν δὲ τὰ πολλὰ μὲν ἐρημία κατέχει, τὰ δ' οἰκούμενα κωμηδὸν καὶ ἐν ἐρειπίοις λείπεται».

Κατὰ τὴν Φανούλα Παπάζογλου ἀνάμεσα στὶς πόλεις τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης πὸν δὲν ὑπῆρχαν πιά στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ οἱ πόλεις: ἸΑλτος (—), ἸΑμυδὼν (Παιον.), ἸΑντισάρα (—), Βεύη (Μακ.), Βισαλτία (Μακ.), Βορμίσκος (Μακ.), Δάτον (Θρακ.), Δραβίσκος (Θρακ.), ἸΑϊών (—), ἸΑημαθία (Μακ.), Θέρμη (Θρακ.), Κορηίδες (—), Κορηστῶν (Θρακ.), Λύγκος (—), Μεθώνη (Θρακ.), ἸΑορβηλος (Μακ.), ἸΑολυνθος (Θρακ.), ἸΑορεστία (Μακ.), Πιερία (—), Πισαῖον (Πελαγ.). Ποτίδαια (Θρακ.), Τρίπολις (Μακ.), Χαλάστρα (Θρακ.). Εἰδικότερα γνωρίζουμε πὸς δὲν ἀναφέρονται στὶς ρωμαϊκὲς πηγὲς οἱ ἐξῆς ἀρχαῖες πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς: ἸΑθως (Θρακ.), Αἶσα (Θρακ.), ἸΑκρόθωνοι (Θρακ.), ἸΑρη (Θρακ.), ἸΑσσα (ἸΑθην.), ἸΑσσηρα (Χαλκ.), ἸΑφυτις (Θρακ.), Γίγονος (Θρακ.), Δία (Θρακ.), ἸΑϊών (—), Καλάρα (Μακ.), Κάφα (Χαλκ.), Κό-

βρυς (Θρακ.), Μηκόβερα (Θρακ.), Ὀλόφυξος (Θρακ.), Παλλήγη (Θρακ.), Πύλωρος (Ἀθην.), Ράκελος (Μακ.), Σάνη (Θρακ.), Σκιώνη (Θρακ.), Σμίλα (Θρακ.), Σπάρτωλος (Μακ.), Φλέγρα (Θρακ.), Στάγειρα⁹⁴.

Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ λόγο θεωροῦμε σημαντικὸ τὸν κατάλογο τῶν πόλεων ποὺ ἔχει διασώσει ὁ Κλ. Πτολεμαῖος μὲ ἀναφορὰ μάλιστα τῶν γεωγραφικῶν τους συντεταγμένων⁹⁵.

Ἐπιχειροῦμε μιὰ ἀλφαβητικὴ κατάταξη τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς Χαλκιδικῆς: Ἄθως (ἢ Ἄθωσα), ἄκρον καὶ πόλις, Αἰγαὶ (Αἰγή), Αἴνεια, Αἶσα, Αἶσων, Ἄκανθος⁹⁶ Ἀκροῦφοι οἱ ἐν Ἄθω, Ἀκτὴ, Ἀλαπτα, Ἀμπελος Ἀνδεμοῦς, Ἀντιγόνεια, Ἀπολλωνία, Ἄρραι, Ἄσσα, (Ἄσσηρα), Ἀργαία, Ἀδλών, Ἀφντις, Βοττικὴ, Γαλαῖοι (Γαληφός), Γίγωνος, Δέρρις, Δίκαια, Δῖον, Ἐρῶδιοι, Ἐχνία, Θέραμβος, Θουσσός, Ἰστασος, Κάλαρνα, Καλίνδοια, Καμακαί, Κέρομορος, Κίθας, Κλεωναί, Κλίται, Κοσσιαία, Κώμβρεια, Λίγγος, Λίπαξος, Μελανδία, Μένδη, Μηκόβερα, Μίλκωρος, Μόρυλλος, Μυσκέλλη, Νεάπολις, Νίσσος, Ὄθωρος, Ὄκωλον, Ὀλόφυξος, Ὀλυνθος, Ὀυρανούπολις, Παλαιῶριον, Παλλήγη, Πάνορμος, Πίλωρος, Πίστασος, Πλεύρη, Πολιχνῖται, Ποσίδεων, Ποτεΐδαια, Πράσσιλος, Ραΐκηλος, Σάνη, Σάρτη, Σερμαῖοι, Σερμόλια⁹⁷, Σίγγος⁹⁸, Σιθώνη, Σῖνος, Σίπτη, Σκαβλαῖοι, Σκαφαῖοι, Σκῶθαι, Σμίλα, Σπάρτωλος, Στάγειρα, Στρατονίκη, Στρέψα, Στῶλος, Τίνδη, Τορώνη⁹⁹, Τραπεζοῦς, Τριποαί, Φάρβηλος, Φηγήτιοι (Φηγόντιοι), Φρούζελον, Φυσκέλλη, Χαλκίς ἢ ἐν Ἄθω, Χαραδροῦς, Χεδρώλιοι, Χυτρόπολις¹⁰⁰.

Ἀπὸ τίς πόλεις αὐτὲς τῆς Χαλκιδικῆς, εἰδικότερα γνωρίζουμε πὼς δὲν μνημονεύονται στὶς ρωμαϊκὲς πηγὲς οἱ ἐξῆς¹⁰¹: Ἄθως (Θρακ.), Αἶσα (Θρακ.), Ἄσσηρα (Χαλκ.), Ἀφντις (Θρακ.), Γίγωνος (Θρακ.), Δία (Θρακ.), Ἡϊὼν (—), Καλάρνα (Μακεδ.), (Θρακ.), Ὀλόφυξος (Θρακ.), Παλλήγη (Θρακ.), (Θρακ.), Σεμυλία (Σερμίλη) (Ἀθην.), Σκέμψα (Θρακ.), Σκῶθαι (Θρακ.), Σκιώνη (Θρακ.), Σμίλα (Θρακ.) Σπάρτωλος (Μακεδ.), Φλέγρα (Θρακ.).

Ὅρισμένες ἀπὸ τίς ἀρχαῖες πόλεις τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, εἶναι ἰδρύματα ἀποίκων ποὺ προέρχονταν ἀρχικὰ ἀπὸ πόλεις τῆς Νότιας Ἑλλάδας ἢ τῶν νησιῶν (καὶ κάποτε τῶν Μικρασιατικῶν παραλίων), ἰδίως οἱ παραλιακὲς ὅπως, ἢ Ἀμφίπολις¹⁰², τὰ Ἀβδηρα¹⁰³, ἢ Μεσημβρία¹⁰⁴, ἢ Μαρόνεια¹⁰⁵, ἢ Νεάπολις, ἢ Ὀλυνθος, ἢ Τορώνη ἢ Θέρμη κ.ἄ. Ὅρισμένες μάλιστα ἰδρύθηκαν ἐπάνω σὲ προϋπάρχοντες θρακικοὺς οἰκισμοὺς ἢ πολίσματα.

Ἡ Φανούλα Παπάζογλου¹⁰⁶, συντάξε ἓνα πῖνακα ὅπου περιλαμβάνονται πόλεις τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ποὺ ἀναφέρει ὁ Στέφανος Βυζάντιος, οἱ ὅποῖες γνωρίζουμε, ὅτι δὲν ὑπῆρχαν κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Οἱ πόλεις αὐτὲς εἶναι: Ἄλτος (—), Ἀμυδῶν (Παιον.), Ἀντισάρα (—), Βεύη (Μακεδ.), Βισαλτία (Μακεδ.),

Βορμίσκος (Μυγδ.), Δάτον, Δραβίσκος (Θρακ.), Ήϊών, Ήμαθία (Μακεδ.), Θέριμη (Θρακ.), Κρηγίδες (—), Κρηστών (Θρακ.), Λύγκος (—), Μεθώνη (Θρακ.) Ὑρβηλος (Μακεδ.), Ὀλυνθος (Θρακ.), Ὀρεστία (Μακεδ.), Πιερία (—), Πισαίον (Πελασγ.), Ποτίδαια (Θρακ.), Τρίπολις (Μακεδ.), Χαλάστρα (Θρακ.9).

Ἡ θέση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν πόλεων αὐτῶν εἶναι ἄγνωστη. Ὑπάρχουν ὁμως ἀρκετὲς μελέτες ποὺ ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴν ἱστορικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἐπισήμανση ἀρχαίων πόλεων, ὅπως παλιότερα οἱ ἐργασίαι τοῦ Μαργαρίτη Δήμιτσα (Μακεδονικά, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Μέρος Δεύτερον, Τοπογραφία, Ἀθήνησι 1874). Πρόκειται γιὰ μιὰ πολύτιμη γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ἣ ὅποια ὁμως βασίζεται, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὶς ἱστορικὲς πηγὲς καὶ δὲν ἀσχολεῖται μὲ ἔρευνα καθαρὰ τοπογραφικὴ. Στὴν ἐπόμενη ἐργασία του ὁ Μαργαρίτης Δήμιτσας (Μακεδονικῶν, Μέρος Γ' : Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις ἤτοι πνευματικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ παράστασις τῆς Μακεδονίας ἐν συλλογῇ 1409 ἑλληνικῶν καὶ 189 λατινικῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἐν ἀπεικονίσει τῶν σπουδαιότερων καλλιτεχνικῶν μνημείων, τ. Α', Ἀθήνησι 1896), βασιζόμενος οὐσιαστικὰ σὲ ἐπιγραφικά, ἀλλὰ καὶ σὲ ἱστορικὰ δεδομένα προωθεῖ τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν ταύτιση τῶν ἀρχαίων μακεδονικῶν πόλεων. Οἱ ἐργασίαι τοῦ Μαργ. Δήμιτσα, μαζί μὲ τὴ γνωστὴ διατριβὴ τοῦ Th. A. Desdèvises-du-Dèzert (*Geographie Ancienne de la Macédoine, Paris 1862*) (καὶ ἡ μεταγενέστερη τοῦ N.G.L. Hammond¹⁰⁷) ἀποτελοῦν τὸ ὑπόβαθρο τῆς μεταγενέστερης τοπογραφικῆς (γεωγραφικῆς) ἔρευνας (ὅπως π.χ. ἡ ἐργασία τοῦ S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford 1926*). Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα συνεχίζεται σὲ ἐπιμέρους γεωγραφικὲς περιοχάς, ὅπως ἡ Ἀκτὴ (Ἄθως) μὲ τὶς ἐργασίαι τοῦ M. Χρυσοχόου («Ἄθως - Ἀκτὴ - Ἄγιον Ὄρος», Παρουσός, 6, Ἀθήνα 1902) τῶν A. Guillou - J. Bompaire («Vestiges antiques au Mont - Athos, BCH, 83, 1958) καὶ πρόσφατα σχετικὰ, μὲ τὴ συστηματικὴ μελέτη τοῦ Michael Zahrt γιὰ τὴ Χαλκιδικὴ (*Olynthos und die Chalkidier. Untersuchungen zur Staatenbildung auf der Chalkidischen Halbinsel in 5. und 4. Jahrhundert v. Chr., München 1971*, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸν 14ο τόμο τῶν *Vestigia, Beiträge zur Alten Geschichte*, τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου ποὺ προχωρεῖ σὲ ἐπισημάνσεις (ἐνδεικτικὰς) τῶν θέσεων τῶν ἀρχαίων πόλεων ἐπάνω σὲ μεγάλης κλίμακας χάρτες).

Μιὰ πλέον συστηματικὴ μελέτη γιὰ τὴ θέση τῶν (ἀρχαίων) μακεδονικῶν πόλεων κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, εἶναι τῆς Φανούλας Παπάζογλου (*Makedonski gradovi u rimsko doba*, στὴ σειρὰ ἐπιστημονικῶν ἐκδόσεων τοῦ γνωστοῦ περιοδικοῦ *Ziva Antika*, βιβλ. I, Skopje 1957). Ὁ Δημ. Σαμσάρης, ἐπίσης, ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ τοπογραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας¹⁰⁸.

Και για τή Θράκη όμως υπάρχει αξιόλογη ιστορική και αρχαιολογική προεργασία, από την εποχή ήδη του Στυλπ. Κυριακίδη, όπως του Γ. Μπακαλάκη (*Ανασκαφή Στρούμης, Θεσσαλονίκη 1967*, του ίδιου *Paradimi*, με τή συνεργασία τῆς Ἀγνῆς Σακελλαρίου, πού τυπώθηκε τὸ 1980 ἀπὸ τὴν *Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, στὸν δεῦτερο τόμο τῶν μονογραφιῶν).

Παράλληλα, οἱ ἀρχαιολόγοι τῶν Ἐφορειῶν ἔχουν προχωρήσει σημαντικά στὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἀνασκαφὴ πολλῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς Θράκης¹⁰⁹.

Ἄν σ' αὐτὴ τὴν ἀξιόλογη συμβολὴ τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ τῶν ξένων ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολόγων προσθέσουμε καὶ τίς κατὰ τόπους μονογραφίες πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἀναζήτηση καὶ ἐπισήμανση τῶν ἀρχαίων πόλεων καὶ πολιτισμῶν τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, ὅπως λ.χ. οἱ ἐργασίες τοῦ Πέτρου Θ. Πέννα (*Ἱστορία τῶν Σερρών, Ἀθήναι 1966*), τοῦ Γ. Καφταντζῆ (*Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών καὶ τῆς περιφερείας τῆς, ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους μέχρι σήμερα, τ. Α', Ἀθήναι 1967, τ. Β', Σέρρες 1972*), τοῦ Π.Α. Γεωργαντζῆ (*Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ξάνθης, Ξάνθη 1976*), τοῦ Κ.Ι. Χιόνη (*Ἱστορία τῆς Καβάλας, Καβάλα 1968*), τὴν παλιότερη ἐργασία τοῦ Παντ. Τσαμίση γιὰ τὴν Καστοριά (*Ἡ Καστοριά καὶ τὰ μνημεῖα τῆς, Ἀθήναι 1949*), τοῦ Ἀναστ. Ἐμμ. Χριστοδούλου (*Ἱστορία τῆς Βεροίας, 1960*) καὶ τοῦ Γεωργ. Χ. Χιονίδη (*Ἱστορία τῆς Βεροίας, τ. Α', Βέροια 1960, τ. Β' Θεσσαλονίκη 1970*) καὶ τοῦ Εὐστ. Στουγιαννάκη (*Ἐδεσσα ἢ Μακεδονικὴ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, Θεσσαλονίκη 1933*) κ.ἄ., σχηματίζουμε μιὰ ἀμυδρὴ εἰκόνα τῆς προεργασίας πού ὑπάρχει στὸν ἱστορικὸ κυρίως τομέα γιὰ τὸ ξεκαθάρισμα τοῦ ἀγροῦ. Βέβαια, σὲ ὅλα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὴν οὐσιαστικὴ συμβολὴ τῆς παλιότερης καὶ πρόσφατης ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας γιὰ τὴν ἐπισήμανση καὶ ἀποκάλυψη τῶν ἀρχαίων πόλεων. Καὶ στὸν τομέα αὐτὸ ὑπάρχει ἔργο σημαντικὸ πού καλύπτει ὅμως ἕνα μικρὸ μέρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας πού θὰ πρέπει νὰ γίνῃ.

Ἐπιχειρώντας ἕνα ἱστορικὸ ἄλλα φθάνουμε σὲ μιὰ πρόσφατη σχετικὰ ἐργασία, πού εἶναι ἰδιαίτερα πολύτιμη γι' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν τοπογραφικὴ ἐρευνα καὶ πού ἀναφέρεται στὴ συγκέντρωση βιβλιογραφικῶν δεδομένων καὶ τὴν ἐπισήμανση σὲ χάρτες, μεγάλης πάντοτε κλίμακας, χωριῶν τῆς Δυτικῆς Χαλκιδικῆς. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Jacques Lefort (*Villages de Macédoine. Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. 1. La Chalcidique Occidentale*, στὴ σειρά τῶν Μονογραφιῶν, ἀρ. 1, τοῦ περιοδικοῦ *Travaux et Mémoires* τοῦ Centre de Recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Paris 1982).

Ἡ δική μας συμβολή, ἀκριβῶς, ἔχει τὴ θέση μιᾶς ἀνιχνευτικῆς προεργασίας· εἶναι μιὰ προανασκαφικὴ ἐρευνα, ὅπως λ.χ. ἡ ἐργασία τοῦ Γεωργίου Μπακαλάκη γιὰ τὴ Θράκη (*Προανασκαφικὲς ἐρευνες στὴ Θράκη, Θεσσαλονίκη 1958*), πού ἐπι-

κεντρώνεται ιδιαίτερα στην αρχιτεκτονική, την τυπολογία και τη μορφολογία τῶν πόλεων και ιδίως τῶν μεσαιωνικῶν κάστρων.

Στὸ πρῶτο στάδιο τῆς ἔρευνας προσπαθήσαμε νὰ καταγράψουμε τὰ κάστρα ποὺ ἐντοπίσαμε στὴ βιβλιογραφία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ποικίλες πληροφορίες, σὲ χάρτες 1:100.000, 1:50.000 καὶ 1:20.000. Παράλληλα ἀποτυπώσαμε τοπογραφικὰ ἢ μὲ συμβατικὰς μεθόδους κάστρα καὶ ἐρείπια σὲ κλίμακες 1:2.000, 1:500.

Στὸ στάδιο αὐτὸ ὑπῆρξαν μεγάλες δυσκολίες καὶ στὴν ἐπισήμανση καὶ στὴν προσπέλαση, ἀλλὰ καὶ στὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση. Δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονοῦμε πὼς τὰ κάστρα, στὸ πλεῖστον, βρίσκονται σὲ βουνὰ ἢ τοποθεσίες ποὺ δεσπόζουν σὲ ὄχρρες διαβάσεις, κλεισοῦρες καὶ περάσματα τὰ ὁποῖα καὶ «διαφεντεύουν». Ἀπὸ παλιὰ εἶχαμε συγκεντρώσει βιβλιογραφικὸ ὕλικὸ καὶ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὕπαρξη κάστρων ἀπὸ ἀρχαῖα καὶ βυζαντινὰ κείμενα, ἀπὸ ἄρθρα σὲ περιοδικὰ καὶ ἀπὸ κάθε εἶδος πηγῆ. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἀπουσίαζαν παντελῶς ὅποιες πληροφορίες καὶ χρειάστηκε συστηματικὴ προεργασία καὶ ἐπιτόπια ἐπαλήθευση τῶν ὑποθέσεών μας, μὲ μελέτη ἐπάνω στὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους καὶ ἐπάνω στοὺς χάρτες.

Ἡ ἀναζήτηση καὶ ἡ ἐπιτόπια ἔρευνα, τὰ τρία τελευταῖα χρόνια, τῶν σημείων ποὺ ἐπιλέξαμε γιὰ νὰ ἐρευνήσουμε ἦταν ιδιαίτερα κοπιαστικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ περισσότερο ἀποδοτικὴ. Ὑπῆρξε ἀποκαρδιωτικὴ, παράλληλα, ἡ μετριότητα συλλογῆς πληροφοριῶν ἀπὸ ντόπιους κατοίκους γειτονικῶν χωριῶν, ὅπου πραγματικὰ ὑπῆρχαν λείψανα ὄχρωσέων σὲ γειτονικὰς κορυφὰς τῆς περιοχῆς τους — οὔτε καὶ οἱ τσοπάνηδες κατανοοῦσαν τὴ λειτουργία τους ἢ τὴ σημασία τους. Πολὺ συχνὰ δὲν κατανοοῦσαν τὴ σημασία τῶν ὀνομάτων κάστρο ἢ ὄχρωμα.

Στὶς περιπτώσεις ποὺ τὰ ἐρείπια βρίσκονται σὲ βουνὰ γυμνά, ἀποφιλωμένα, «μαδαρά», ὅσο κι ἂν ἦταν ἀπτόμα, ἡ ἐργασία ἦταν πῶς εὐκόλη. Δυσχέρειες μεγάλες ἐμφανίζονταν ὅταν ὁ τόπος ἦταν δασωμένος. Ἡ συστηματικὴ βοσκὴ ἔχει ὑποβαθμιστεῖ ἢ καὶ ἐξαφανιστεῖ σὲ πολλὰς περιοχὰς τὰ τελευταῖα 20 χρόνια καὶ ἔτσι τὰ μονοπάτια ἔχουν κλείσει, ὁ τόπος ἔχει λογγώσει, τὰ πουρνάρια ἔχουν γίνεи δένδρα καὶ ἄλλοι θάμνοι ἔχουν μεσολαβήσει ἀνάμεσα στὰ κενά, ἔτσι ὥστε ἡ προσπέλαση πρὸς τὶς κορυφὰς νὰ εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τὴ διάνοιξη μὲ τὰ τσεκούρια ἐνὸς νέου μονοπατιοῦ.

Ἡ τελικὴ ἐπισήμανση τῶν ἐρειπίων μέσα στὰ δάση αὐτὰ μᾶς ἐνθουσίαζε ἀλλὰ ἢ τοπογράφησέ τους ὑπῆρξε προβληματικὴ. Κάποτε ἀρκοῦμαστε σὲ ἓνα τοπογραφικὸ σκαρίφημα τῆς τοποθεσίας, ὅπως στὸ παράδειγμα τοῦ κάστρου στὶς Ἄνω Κλεινὲς (Κλέστενα) τῆς Φλώρινας, ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ σημειώσουμε τὴ θέση λήψεως τῶν φωτογραφιῶν.

Κατὰ τὶς πορεῖες μας πρὸς τὰ κάστρα προσπαθοῦσαμε πάντα νὰ βροῦμε ἐμπειρο σονοδό. Ἀναζητοῦσαμε ἢ ἐπιλέγαμε παλιὸ τσοπάνη ποὺ γνόριζε τὸν τόπο καὶ

μπορούσε να μάς δώσει πληροφορίες για τὰ τοπωνύμια, για τὶς πιθανές πηγές, για τὴν ὑπαρξη μυστικῶν (ὑπόγειων) διαβάσεων ἢ καὶ θρύλους πὸν ἀναφέρονταν στὸ συγκεκριμένο κάστρο. Συγκεντρώσαμε στοιχεῖα ἐπίσης, ὅσο τοῦτο ἦταν δυνατόν, για τὴν κύρια προσπέλαση τῶν κάστρων, για τὸν τρόπο δομῆς τους, για τὴ μορφὴ τῶν πύργων, τὸ εἶδος τοῦ κονιάματος, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα παίρναμε δείγματα για ἐργαστηριακὲς ἐξετάσεις στὸ Πανεπιστήμιο. Ἡ συγκέντρωση τῶν στοιχείων, αὐτῶν ἦταν ιδιαίτερα πολὺτιμη, γιατί πολὺ συχνά, για ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ κάστρων, ἦταν καὶ τὰ μοναδικὰ δεδομένα για τὴ χρονολόγησή τους. Ὅσο τοῦτο ἦταν δυνατόν συγκεντρώναμε καὶ καταγράφαμε σὲ χάρτες 1:20.000 τὰ γειτονικὰ τοπωνύμια, συσχετίζοντας τα μὲ τὰ εἰρήπια τοῦ κάστρου καὶ τοῦ ἐγγύτερα σωζόμενου οἰκισμού.

Τὰ κάστρα πὸν ἐπισημάνσαμε καὶ μελετήσαμε ἀνήκουν στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ, στὰ ἱστορικὰ χρόνια καὶ στὴ βυζαντινὴ περίοδο. Πολὺ συχνά, ὁ ἀρχικὸς προήγας, ἐφόσον βρίσκεται σὲ καίρια θέση, σὲ σημεῖο στρατηγικὸ, συνεχίζει τὸν ἱστορικὸ του βίον καὶ βλέπουμε νὰ διατηρεῖ στὴν ἐπιδερμίδα τῶν ὄχυρῶσεων του τὶς μεταγενέστερες συντηρήσεις, ἐπεμβάσεις καὶ γενικὰ ἐκσυγχρονισμοὺς καὶ βελτιώσεις τοῦ ἀμυντικοῦ του συστήματος. Αὐτὰ τὰ κάστρα τὰ χαρακτηρίσαμε $A + B$ (Ἀρχαῖα καὶ Βυζαντινά).

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐμφανίζουν οἱ ἀρχαῖες ὄχυρῶσεις (προμακεδονικῆς καὶ μακεδονικῆς περιόδου). Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς εἶναι γνωστὲς ἤδη ἀπὸ τὶς ἐρευνες τοῦ ἀείμνηστου Ἀντ. Κεραμόπουλλου. Στὴν περιοχὴ τῆς Ὀρεστίδας ιδιαίτερα, καὶ στὶς παρυφῆς τοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου τῆς Σιάτιστας¹¹⁰. Ἐπάνω σὲ ψηλὲς κορυφὲς σὲ ὑψόμετρα μεταξὺ 1100 - 1450 μέτρων σώζονται εἰρήπια ιδιαίτερα ἀξιόλογων κάστρων. Οἱ θέσεις τους δὲν εἶναι τυχαῖες. Ἐπιλέγονται σημεῖα πὸν καὶ ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἐδάφους εἶναι ιδιαίτερα ὄχυρὰ καὶ παράλληλα ἐλέγχουν καὶ τὶς προσβάσεις.

Ἡ μορφὴ τῶν ὄχυρῶσεων αὐτῶν ἐξυπηρετεῖ ἀποτελεσματικὰ μιὰ μικρὴ κοινότητα, ἕνα ποιμενικὸ ἢ καὶ ἀγροτικὸ πληθυσμὸ. Ὅλα μαζί, τὰ κάστρα αὐτά, στὴν Ὀρεστίδα τουλάχιστον, προστατεύουν ἕναν εὐρύτερο χῶρον, ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῶν πιθανῶν προσβάσεων. Στὸ ἐσωτερικὸ τους ἀπουσιάζουν ὁποιοσδήποτε μαρτυρίες μιᾶς μονιμότερης ἐγκαταστάσεως.

Στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κάστρα αὐτὰ δώσαμε τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ «καταφυγίου», γιατί καὶ τὸ ὑψόμετρό τους εἶναι ἀπαγορευτικὸ για μιὰ μονιμότερη ἐγκατάσταση καὶ ἡ ἐπιλογή τῆς θέσεως, πολὺ συχνά ἀπομακρυσμένη ἀπὸ καλλιεργήσιμες περιοχές, ἀκόμα καὶ ἀπὸ βοσκοτόπια, δὲν συνηγορεῖ για μιὰ μακροχρόνια παραμονὴ πληθυσμοῦ.

Ἀνάμεσα στὰ κάστρα τῆς περιόδου αὐτῆς πὸν ἐπισημάνσαμε καὶ ἀποτυπώσαμε ἀναφέρονμε: Στὴ Δυτικὴ Μακεδονία: (Ν. Καστοριάς) Κωσταράζι, Γέρομα, Παλιὰ

Βεύη, (Ν. Κοζάνης)· Κτίσματα, Ἐράτρου (Σέλιτσα), Ριζό, Παλιόκαστρο Σέλιτσας. Στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία: (Ν. Δράμας)· κάστρα: Πλατανιάς, Ἀδριανῆς, Ξηροποτάμου, (Ν. Καβάλας)· κάστρο Μουσθένης κ.ά. Ἀρχαῖα κάστρα (ἐλληνιστικά, ρωμαϊκά), (Ν. Κοζάνης)· Καισαρεία, Ἐμπόριο, Ἀναρράχη, Σπηλιά, Ποιτοκόμη (Ν. Καστοριάς), Δισπηλιό, Ἀρμενοχώρι (Χρούπιστα), (Ν. Φλωρίνης)· Ἄνω Κλεινές, (Ν. Πιερίας)· Πύδνα, Κατερίνη (Κάστρο Σβορώνου¹¹¹), Δίον, Λιβάδι Ὀλύμπου, (Ν. Θεσσαλονίκης)· Κάστρα: Μανρούδας, Νυμφόπετρας, Βρασνών¹¹¹, Σταυροῦ, Μαδίου, Κισσοῦ¹¹², Θεσσαλονίκη¹¹³, (Ν. Χαλκιδικῆς). Μέγα τεῖχος Σιθωνίας, Μένδη, Ὀλυρθος, (Ν. Σερρών)· κάστρα: Ἄγιον Πνεῦμα, Δαφνούδι (Καϊλιάς), Σφελινός, Ἀἶδοινοχώρι, Ἡϊών¹¹⁴, (Ἐκβολές Στρυμόνα)· Ἀμφίπολις, Γαῖδουρόκαστρο (Ἀἰδαρόκαστρον), Ἀντισάρα, Μουσθένης, Κορυφῶν καὶ κάστρο Θάσου. (Ν. Δράμας)· κάστρα: Ξηροποτάμου, Μακροπλάγι. (Ν. Ξάνθης)· Ἄβδηρα, Ἴωνικοῦ, Κιμερίων. (Ν. Ροδόπης)· Κομοτηνὴ, Μαρώνεια, Ἐργάνης (Ξυλαγανῆς). Ἄγ. Γεωργίου¹¹⁵ (Ν. Ἐβρου)· Τραϊανούπολις, Λιδυμότειχο¹¹⁶.

Ἀπὸ τὶς ὀχρωμένους μακεδονικὲς πόλεις εἶναι γνωστὰ ὀρισμένα στοιχεῖα πὸν ἀναφέρονται στὰ τεῖχη καὶ στοὺς πυλώνες. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὅμως οἱ μεταγενέστερες ἐπισκευές, ἰδιαίτερα αὐτὲς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ἔχουν ἀλλοιώσει τὴν ἀρχικὴ μορφή τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς (ὅπως συμβαίνει στὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης ἢ τὴν Ποτίδαια (Κασσάνδρεια).

Τὰ τεῖχη καὶ γενικότερα τὶς ὀχρώσεις τῶν μακεδονικῶν πόλεων ἀρχίζουμε νὰ μελετοῦμε τώρα συστηματικὰ (στὸ Δίον)¹¹⁷, τὴν Πύδνα¹¹⁸, τὴν Πέλλα¹¹⁹, ὅπου τὰ τεῖχη τῆς εἶναι κατασκευασμένα μὲ ὠμὲς πλίνθους, ὅπως τῆς Ἀρκαδικῆς Μαντίνειας πὸν κατέστρεψε, μὲ τὸ γνωστὸ του στρατήγημα, ὁ Ἐπαμεινώνδας¹²⁰.

Κάστρα μακεδονικῆς ἐποχῆς μὲ τεῖχη λίθινα, δομημένα μάλιστα μὲ λίθους μεγάλων διαστάσεων, ἐπισημάναμε πρόσφατα στὶς ἐξῆς θέσεις τῆς Μυγδονίας: α) στὴν ἀρχαία Ἀρέθουσα, β) σὲ μιὰ θέση ἀνάμεσα στὴν Ἀρέθουσα καὶ στὸ Μόδι, γ) στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου πὸν δεσπάζει στὰ Βρασνά¹²¹, δ) στὸ κάστρο τοῦ Κισσοῦ (Χορτιάτη¹²², ε) στὸ κάστρο τῆς Ἀντισάρας (Καλαμίτσας), καὶ στ) στὴν Πλατανιά Δράμας. Ἰδιαίτερη ἐντύπωση μάλιστα μᾶς προξενοῦν οἱ μεγάλες διαστάσεις τῶν μακρόστενων λίθων στὰ κάστρα τῶν Βρασνῶν καὶ τοῦ Μοδίου. Τὰ τεῖχη τῆς Ἀρέθουσας ἦσαν δομημένα μὲ ὀρθογωνικὸν πωρολίθους μεταφερομένους ἀπὸ μακρινότερο μέρος¹²³. Οἱ διαστάσεις τῶν δόμων πὸν βρέθηκαν στὸ λατομεῖο τῶν «καλουπιῶν» τῆς ἀρχαίας Κύρρου (στὴν Ἀραβυσσό, τὸ παλιὸ Ὀμπαρ, κοντὰ στὴν θέσιν Παλαιόκαστρο) εἶναι: $2,06 \times 0,74$, $0,54 \times 1$, $92 \times 0,74 \times 0,56$, $1,87 \times 0,63 \times 0,56$, $1,77 \times 0,76 \times 0,54$, $1,68 \times 0,57 \times 0,55$ ¹²⁴. Βλέπουμε δηλαδή, ὅτι τὰ μῆκη διαφέρουν ($2,06-1,92-1,87-1,77-1,68$). Ἡ διάσταση $0,74-0,76$ (ῥυθμὸς ἢ πάχους-βάθους) παραμένει

σταθερή σὲ τρία παραδείγματα καὶ ἡ διάσταση 0,54-0,56 παραμένει κοινὴ σὲ ὅλα.

Ἐλάχιστες εἶναι οἱ πόλεις ποὺ ἰδρῦθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σὲ παρθένο ἔδαφος, κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ὅπως λ.χ. ἡ Διοκλητιανούπολις (κοντὰ ἀπὸ σημερινοῦ Ἔργος Ὀρεστικό)¹²⁵, ἡ Κομοτηνὴ ἢ ἡ Τραϊανούπολις. Οἱ περισσότερες εἶναι ἐπανιδρύσεις ἢ ἐπισκευὲς παλαιῶν πόλεων, ὅπως βλέπουμε νὰ συμβαίνει αὐτὸ στοὺς Φιλίππους ἢ τὴ Θεσσαλονίκη.

Ὅπως ἀναφέραμε στὰ προηγούμενα, σὲ πολλὰ ἀρχαῖα κάστρα τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου, ἰδιαίτερα αὐτὰ ποὺ ἐπισημίσαμε στὰ βουνά, ποὺ προσδιορίσαμε τὴ χρῆση τους ὡς καταφυγίων, βλέπουμε ἐπισκευὲς καὶ προσθήκες μὲ χαρακτηριστικὸ ἔφος καὶ τεχνικὴ δομὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρουμε τὶς προσθήκες στὸ κάστρο τοῦ Ἰωνικοῦ στὴ Ροδόπη ἢ τὸ κάστρο στὸ Παλιὸ Κωσταράζι (προσθήκες ὀρθογωνικῶν πύργων), στὰ τεῖχη τῆς Καστοριάς (προσθήκη κυκλικοῦ πύργου), ὅπως ἀντίστοιχα καὶ στὸ κάστρο τῆς Ρεντίνας¹²⁶.

Ὅρισμένα κάστρα θεωροῦμε ὡς ὀλοκληρωτικὰ ἰουστινιάνειες κατασκευές, ὅπως ὀρισμένα τῆς Ροδόπης, τὸ κάστρο τοῦ Ὀστρόβου (στὸ χῶρο ποὺ δεσπόζει στὸ ΒΔ ἄκρο τῆς λίμνης), τὰ τεῖχη τῆς Ζίχνας¹²⁷, τῆς Κασσάνδρας, τὰ τεῖχη τῆς Ἀναστασιουπόλεως, τὰ κάστρα τῆς Πέλλας, τῆς Ἀδριανῆς Δράμας καὶ ἄλλα.

Εἶναι γνωστὲς ἄλλωστε οἱ οἰκοδομικὲς δραστηριότητες τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὸ Βορειοελλαδικὸ χῶρο. Ἀνίδρυσε πολλὰ νέα κάστρα καὶ ἐνίσχυσε τὶς ὀχυρώσεις παλιότερων, γιὰ νὰ προστατεύσει τοὺς πληθυσμοὺς ἀπὸ ἐπικείμενες βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς.

Ἀνάμεσα στὰ κάστρα τῆς Μακεδονίας ποὺ μνημονεῖ ὁ Προκόπιος (Περὶ κτισμάτων, IV, 4, Teubner, Lipsiae, σ. 118, 119) ἀγνοοῦμε τὸν Βολβὸν¹²⁸, ποὺ ἐντοπίσαμε στὸ βυθὸ τῆς ὁμώνυμης μυγδονικῆς λίμνης, τὴν ὁποία, μαζὶ μὲ τὴ γειτονικὴ τῆς — καὶ αὐτὸ θεωροῦμε σημαντικὸ — δὲν ἀναφέρει ὁ Πτολεμαῖος, τὸ Πέλεκον (στὸ γειτονικὸ ἔψωμα τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Πέλκα — Πελεκάνος)¹²⁹.

Ὅσα κάστρα ἐπισκεύασε ὁ Ἰουστινιανός, ὁ Προκόπιος τὰ διαφοροποιεῖ λεκτικά, γράφοντας «ἀνενεώθη».

Γιὰ τὰ κάστρα τῆς Θράκης, ἐπίσης, εἶναι πολύτιμες οἱ μαρτυρίες τοῦ Προκόπιου (IV, II, σ. 144): «καὶ μὴν καὶ ἄλλων τῶν ἐπὶ Ῥοδόπης πόλεων ὅσα δὴ ἐνδεῖν ἢ καταπεπονημένα ξυνηρέθη τῷ χρόνῳ σπουδῇ τῇ πάσῃ ἀνέστησεν, ἐν αἷς Τραϊανούπολις τε καὶ Μαξιμιανούπολις εἰσίν, ὧνπερ ἐπηνώρθωσε τὰ ἐν τοῖς προβόλοις σαθρὰ γεγονότα».

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς πόλεις τῆς Θράκης (ἢ πρώτη στὸν Ἔβρο, ἢ δευτέρη κοντὰ στὴν Κομοτηνὴ) ἀναστήλωσε καὶ τὴν Ἀναστασιούπολη (στὴν Β. ὄχθη τῆς λίμνης τοῦ Πόρου· Burgu Kale)¹³⁰: «Ἀναστασιούπολις δὲ ἢ τῆδε οὕσα τειχί-

ρης μὲν καὶ πρότερον ἦν, ἐν δὲ τῇ παραλία κειμένη ἀφύλακτον εἶχε τὴν ταύτη ἡϊόνα, τὰ πλοῖα πολλάκις ἀμέλει ἐνταῦθα καταίροντα ὑποχείρια βαρβάρους Οἰννοῖς ἐξαπινάϊως γεγένηται...». (Προκόπιος, IV, 11, σ. 144).

Ἐκ τῶν βορειοελλαδικῶν χωρῶν διερχόταν ἡ Ἐγνατία ὁδός¹³¹, ἡ ὁποία, σὲ μεγάλα τμήματά της ἀκολουθοῦσε προγενέστερη χάραξη. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε πὺς οἱ Πέρσες, γιὰ τὴ διενκόλωση τῆς διελεύσεως τῶν στρατευμάτων τοὺς εἶχαν βελτιώσει ἢ καὶ διανοίξει μεγάλα τμήματα ἀρχαιότερων δρόμων στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη, ὅπως ἀντίστοιχα ἔπραξε ὁ Ἀρχέλαος στὴ Δυτικὴ καὶ τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία¹³².

Ἡ Ἐγνατία ὁδὸς ἦταν ἓνας σπουδαῖος ὀδικὸς ἄξονας ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση. Ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία καὶ τὸ Δυρράχιο στὴν Ἀδριατικὴ καὶ κατέληγε στὰ Κύφελαι τοῦ Ἐβρου καὶ τὴν Ἡράκλεια, καὶ ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Στράβων (Z', C. 322, Teubner, σ. 443, 4): «Ταύτης δὴ τὰ πρῶτα μέρη περὶ τὴν Ἐπίδαμνον καὶ Ἀπολλωνίαν ἐστὶν ἐκ δὲ τῆς Ἀπολλωνίας ἡ Ἐγνατία ἐστὶν ὁδὸς πρὸς ἔω, βεβηματισμένη κατὰ μίλιον καὶ κατεστηλωμένη μέχρι Κυφέλων καὶ Ἐβρου ποταμοῦ· μιλίων δ' ἐστὶν πεντακοσίων τριάκοντα πέντε...»¹³³.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ὀριζόντια ἐπικοινωνία ὑπῆρχαν καὶ κάθετοι δρόμοι¹³⁴, ὅπως αὐτὸς πὺ ἀκολουθώντας περὶ τὸν ποταμὸν τὸν Ἐβρου ὁδηγεῖ ἀπὸ τὰ παράλια στὶς εὐφορές κοιλιάδες τῆς Β. Θράκης (Φιλιππούπολη), ἢ ἄλλοι δευτερεύοντες πὺ διασχίζουν τὸν ὄρεινὸ ὄγκο τῆς Ροδόπης, ὅπως αὐτὸς πὺ ἀπὸ τὴν Κομοτηνὴ διὰ τῆς Νυμφαίας ἢ τῆς Γρατιανοῦ ὁδεύει πρὸς βορρᾶν. Ἐνας ἄλλος διὰ τῶν Στενῶν τοῦ Ρουπελίου (Ροῦπελ) φθάνει στὸ Μελένικο ἢ τὸ Πετριτζί καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ὁδεύει πρὸς Στρώμνιτσα καὶ Ἀχρίδα. Ἀλλὰ καὶ ἄλλες δευτερεύουσες κάθετες ὁδεύσεις, ἄσχετα μὲ τὴ χάραξη τῆς Ἐγνατίας, συνδέαν τὶς περιοχὰς τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Δεαβόλεως, τὴν Ἀχρίδα καὶ τὶς κοιλιάδες τῆς Πελαγονίας καὶ τὸ Βουτέλιον¹³⁵.

Τὶς ὁδεύσεις αὐτὲς τὶς γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς πορείες τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων κατὰ τὶς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις στὰ χρόνια τοῦ Βουλγαροκτόνου ἢ ἀργότερα κατὰ τοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἀλεξίου ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν, ὅπως μᾶς τὶς ἔχει διασώσει ἢ Ἄννα Κομνηνὴ ἢ καὶ τὴν ἐποχὴ τῶν ἐμφύλιων πολέμων μεταξὺ τῶν Ἀνδρονίκων, πὺ περιγραφὰς τῶν ἐπιχειρήσεων ἔχον διασώσει οἱ βυζαντινοὶ χρονικογράφοι (Χωνιάτης, ἱστορία τῶν ἐτῶν 1118-1206, Ἀκροπολίτης, ἱστορία τῶν ἐτῶν 1203-1261, Γρηγοράς, ἱστορία τῶν ἐτῶν 1204-1359).

Εἶδαμε, στὴν ἀναφορὰ τοῦ Στράβωνα, ὅτι ἡ Ἐγνατία ὁδὸς ἦταν «βεβηματισμένη κατὰ μίλιον καὶ κατεστηλωμένη», εἶχε δηλαδὴ κατὰ ἀποστάσεις λίθινους μιλιοδεῖκτες (μιλιάρια) γιὰ τὴν ἐνημέρωση τῶν ὁδοιπόρων¹³⁶, πὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ

τῶν ἀποστάσεων ἀνέγραφαν καὶ ἄλλες χρήσιμες χρονολογικὲς πληροφορίες πὸν ἀναφέρονταν στὸν Ρωμαῖο ἀξιωματοῦχο πὸν συνέβαλε στὴ συντήρηση ἢ ἐπισκευὴ τοῦ συγκεκριμένου τμήματος τοῦ δρόμου καὶ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα¹³⁷.

Ἀπεικονίσεις τῆς χαράξεως τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ ἔχουν διασωθεῖ στοὺς χάρτες τῶν ρωμαϊκῶν ὁδοπορικῶν (*itineraria*), ὅπου ἐκτὸς τῶν ἐπιμέρους ἀποστάσεων μεταξὺ τῶν πόλεων, καταγράφονται καὶ οἱ θέσεις τῶν σταθμῶν ἀλλαγῆς ἵππων ἢ διανυκτερεύσεως τῶν ὁδοιπόρων ἢ τῶν στρατευμάτων (*mutatio, mansio*) πού, συνήθως, ἀπεῖχαν μεταξύ τους ἀπόσταση ἡμερήσιας πορείας¹³⁸, ὅπως ὁ σταθμὸς *Pennana* κοντὰ στὴν Ἀσπροβάλα¹³⁹ ἢ τὸ *mutatio Purdis* (?), στὸ 183 χιλιόμετρο τοῦ δρόμου ἀπὸ τὴν Καβάλα πρὸς Ποντολίβαδο¹⁴⁰.

Ἐπάνω στὴν Ἑγνατία ὁδὸ βρισκόνταν ὄχυρὲς πόλεις ἢ σταθμοὶ πὸν διατηροῦν ἐμφανέστατα ἔχνη τῶν ρωμαϊκῶν ἐπεμβάσεων, ὅπως ἡ Τραϊανούπολις, ἡ Κομοτηνὴ, ἡ Μαξιμιανούπολις¹⁴¹, μετέπειτα Μοσενούπολις, πὸν χρησιμοποιεῖτο ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β' ὡς ἰδανικὸς τόπος ἀνεφοδιασμοῦ καὶ διαχειμάνσεως τῶν στρατευμάτων, οἱ Φίλιπποι καὶ διάφοροι σταθμοὶ ἀνεφοδιασμοῦ καὶ ἀλλαγῆς ἵππων.

Τὶς πόλεις αὐτὲς ἐνίσχυσε καὶ ἐπιδιόρθωσε τὶς ὄχυρώσεις τοὺς ὁ Ἰουστινιανὸς ὅπως βλέπουμε στὸ παράδειγμα τῆς Ἀναστασιονπόλεως. Οἱ ἴδιες πόλεις συνεχίζουν νὰ προσφέρουν πολύτιμες ὑπηρεσίες στοὺς ἐλληνικὸς πληθυσμοὺς καὶ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες.

Χρήσιμη κρίνουμε τὴν ἀναφορὰ σὲ ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα πόλεως ἐπάνω στὴν Ἑγνατία ὁδὸ καὶ μάλιστα στὸ πῶς κρίσιμο σημεῖο διελεύσεώς της στὴ Θράκη. Πρόκειται γιὰ τὴν Ἀναστασιούπολη πὸν βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς ἔσχατους προβούρους τῆς Ροδόπης καὶ στὴ βόρεια ὄχθη τῆς λίμνης Βιστονίας (τοῦ Πόρου τῶν Βυζαντινῶν, τουρκικὰ *Buru Gölü*), τὸ μετέπειτα Περιθεώριον (τουρκ. *Buru Kale*). Τὴν οὐσιαστικότερη μαρτυρία γιὰ τὴν Ἀναστασιούπολη βρισκόμεν στὸν Προκόπιο (*Περὶ κτισμάτων*, ἔκδ. Βόννης, IV, 11, σ. 144): «Ἀναστασιούπολις δὲ ἢ τῆδε οἶσα τειχίρης μὲν καὶ πρότερον ἦν, ἐν δὲ τῇ παραλίᾳ κειμένη ἀφύλακτον εἶχε τὴν ταύτη ἡϊόνα. τὰ πλοῖα πολλάκις ἀμέλει ἐνταῦθα καταίροντα ὑποχείρια βαρβάροις Οὔννοις ἐξαπινάιως γεγένηται· ὥστε καὶ τὰς νήσους ἐνθένδε τὰς τῇ χώρᾳ ἐπικειμένας ἠνώχλησαν. Ἰουστινιανὸς δὲ βασιλεὺς διατειχίσματι τὴν παραλίαν περιβαλὼν ὄλην, ταῖς τε ναυσὶ καὶ τοῖς νησιώταις ἀσφάλειαν ἀνεσώσατο, ἀλλὰ καὶ τὸν τοῦ ὕδατος ὀχετὸν ἐκ τῶν ὀρῶν, ἃ ταῦτα ἀνέχει, μέχρι ἐς τὴν πόλιν (εἰς) ὑπέρογκον ἀνέστησεν ὕψος».

Παρ' ὅλες τὶς ὄχυρώσεις της ὅμως, ἡ Ἀναστασιούπολις δὲν μπόρεσε νὰ ἀντισταθεῖ στὴ λαίλαπα τῶν ἐπιθέσεων τῶν Οὔνων. Καὶ ὁ τόπος ἦταν πεδινὸς καὶ τὸ σύστημα ὑδρεύσεως εὐάλωτο καὶ ἔτσι μαθαίνουμε πὸς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 546 (6054)¹⁴²

αλώθηκε. Ίσως ή καταστροφή έγινε λίγο αργότερα, τὸ 561, κατὰ τὶς σλαβικὲς ἐπιδρομὲς¹⁴³, τότε πού καταστράφηκε καὶ ἡ γειτονικὴ Τόπειρος¹⁴⁴. Μετὰ τὴν καταστροφή, κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ἴσως συνέχισε τὴ ζωὴ της ὡς ἄσημο πολίχνιο, μέχρι τὸν 10ο αἰῶνα. Γνωρίζουμε πάντως πὺς ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (μεταξὺ 1321-1328) ἀναστήλωσε τὰ παλαιοχριστιανικὰ τείχη καὶ ξανάδωσε ζωὴ στὴν πόλη, πού συνεχίζει τὸν ἱστορικὸ της βίο καὶ προσφέρει πολλὰ σὲ δισεχτα χρόνια στοὺς πληθυσμοὺς τῆς περιοχῆς, ὅπως τὸ μυθικὸ πούλι Φοῖνιξ πού ξαναγεννιέται ἀπὸ τὶς στάχτες του.

Ἡ νέα πόλη γίνεται γνωστὴ στὴν ἱστορία μὲ τὸ νέο της ὄνομα Περιοθεώριον. Ἡ πολεοδομικὴ διάρθρωση τῶν τειχῶν σχηματίζει ἓνα ἀκανόνιστο ἐξάγωνο. Στὸν παλαιολόγειο πυλῶνα, πού βλέπει στὴ βόρεια ὄχθη τῆς λίμνης, ἔχουν χαραχθεῖ τὰ μονογράμματα τῶν Παλαιολόγων. Χάρη στὸ νέο ὄχρωτικό σύστημα πού ἀπέκτησε μπόρεσε νὰ ἀντισταθεῖ στὶς ἐπιθέσεις τοῦ αὐτοκράτορα Καντακουζηνοῦ καὶ τοῦ Βούγαρου Μομτσίλου¹⁴⁵.

Τὴν ἰδιαίτερα δύσκολη γιὰ τὸ Βυζάντιο μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ διαπιστώνουμε, ὅτι ὑπῆρχαν πολλὰ κάστρα στὸ Βορειοελλαδικὸ χῶρο. Ἄλλον γνωρίζουμε μόνο τὰ ὀνόματα ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν· πολλὰ ἄλλα ἐπισημάναμε κατὰ τὶς ἐρευνές μας στὰ βουνὰ τῆς Μακεδονίας. Μὲ ἀσφάλεια χρονολογημένα τὸν 10ο αἰῶνα (ἀπὸ ἐπιγραφές) ἐλάχιστα κάστρα ἔχουν διασωθεῖ, ὅπως λ.χ., ὁ πύργος στὴν ἀκρόπολη τῶν Κορινθίων πού εἶναι ἴδρυμα τῶν χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ¹⁴⁶. Πολλὰ ἄλλα ὅμως ἀναμφισβήτητα ἀνήκουν στὸν 10ο αἰῶνα, γιὰ μνημονεύονται ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρονικογράφους τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα, ὅπως τὸ Διδυμότειχο, τὸ κάστρο τῶν Μογλενῶν (τῆς Χρυσῆς) στὸ Νομὸ Πέλλης¹⁴⁷, τὸ κάστρο τῆς Γρατινῆς (Γρατιανοῦ) στὸ Νομὸ Ροδόπης¹⁴⁸, τὰ κάστρα τοῦ Λογγᾶ (στὸ Νομὸ Καστοριάς)¹⁴⁹ καὶ τῆς Σέτενας (στὸ νομὸ Φλωρίνης)¹⁵⁰, πού τὰ ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Σκυλίτζης¹⁵¹, ὅπως καὶ τοῦ Χλερινοῦ στὸ ἀπτόμο βουνὸ πού δεσπόζει δυτικὰ τῆς σημερινῆς Φλώρινας (πού κληρονόμησε ἄλλωστε τὸ ὄνομά του), ἡ μεσοβυζαντινὴ φάση τῶν τειχῶν τῆς Ἑδεσσας¹⁵², τοῦ Σιδηροκάστρου (Ντεμιρ Ἰσάρ)¹⁵³, τὸ γειτονικὸ Ρουπέλιον, τὸ κάστρο πού δεσπόζει τῆς Ξάνθης¹⁵⁴, τὸ κάστρο τῶν Σερβίων¹⁵⁵, τὸ κάστρο τῆς Ρεντίνας¹⁵⁶, πού ἀναστηλώθηκε ἐκ βάθρων στὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνα γιὰ νὰ ὑποδεχθεῖ στὴ νέα της θέση, τὴν παλιὰ ἐπισκοπὴ Αἰτηῆς πού μετονομάστηκε σὲ ἐπισκοπὴ Αἰτηῆς καὶ Ρενδίνης¹⁵⁷.

Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἐπισκευάζεται καὶ τὸ ἰουστινιάνειο κάστρο τῆς Ζίχνας¹⁵⁸, τὰ κάστρα τῆς Πέτρας στὸν Ὀλυμπο, τῶν Καταλωνίων στὴν Πιερία, τοῦ Παραδείσου στὸ Νομὸ Καβάλας (πλάι στὴν ἔξοδο τοῦ Στρουμόνα ἀπὸ τὸν ὄρεινὸ ὄγκο τῆς Ροδόπης), τῶν Στεφανινῶν, τῆς Λράμας, τῶν Πύργων καὶ τοῦ Ἄνω Πυξαρίου στὸ Νομὸ

Αράμας, τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου, στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ πού δεσπόζει στό ὁμώνυμο νησί στή λίμνη τῆς Μικρῆς Πρέσπας (τό «Κωνσταντιόν») ¹⁵⁹, τῶν Ἄνω Κλεινῶν στό Νομό Φλωρίνης, τῆς Νυμφαίας στή Ροδόπη, τό Δέμα στό Δεσβένι τῆς Μυγδονίας ¹⁶⁰, τό κάστρο τοῦ Ἄετοῦ ¹⁶¹, στή Μυγδονία, τὰ τείχη (ιδίως τῆς ἀκροπόλεως) τῆς Καστοριᾶς ¹⁶² καί ἄλλα ¹⁶³.

Πολλά βυζαντινά κάστρα χτίστηκαν ἀργότερα, τὰ περισσότερα κατά τήν παλαιολόγεια ἐποχή, ὅπως τῆς Μααράς, στίς πηγές τοῦ Ἀγγίτη (ὁ Πάναξ;), τό κάστρο τοῦ Σαρανταπόρου, στόν Ὀλυμπο, τό κάστρο στό βουνό πού δεσπόζει στό Ζευγοστάσι (τῆς Καστοριᾶς), τό Παλιογράτσανο τοῦ Βελβενδοῦ στήν Κοζάνη, τό Γυναικόκαστρο (Ἄβρετ Χισάρ) ¹⁶⁴ καί τοῦ Ἐπταλόφου, τό κάστρο Μανδράκι στό Νομό Κιλκίς, τοῦ Παλαιοχωρίου στό Παγγαῖο, τό ἄλλο στόν Κεχροκάμπο τοῦ Νομοῦ Καβάλας, ὀρισμένες φάσεις ἐπισκευῶν, ὅπως εἶδαμε στίς ὀχυρώσεις τοῦ Περιθεωρίου, τό κάστρο τῆς Ξάνθειας, τό Πύθιον στόν Ἐβρο, ἡ Ἀνακτορούπολη (Ν. Πέραμος) στό Νομό Καβάλας, τοῦ Ἀβαντος, τῆς Δαδιάς καί ἡ ὀχυρῆ μονή τῆς Βήρας (Φέροι) στόν Ἐβρο ¹⁶⁵ καί πολλά ἄλλα πού χρονολογοῦνται ἀπό τόν 11ο μέχρι τόν 14ο αἰώνα.

Παραθέτουμε δύο πίνακες ὅπου καταγράφονται στόν πρῶτο, ὀνομαστικά τὰ κάστρα πού μελετήσαμε κατά Νομούς καί στόν δεύτερο διαφοροποιημένα χρονολογικά, τὰ 130 κάστρα πού ἀποτεπώσαμε.

Α'. ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΣΤΡΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

Α. ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

1. Καστοριᾶς
2. Ἀρμενοχωρίου (Ἄργους Ὀρεστικοῦ)
3. Γάβρου
4. Λογγᾶ (Σιδηροχωρίου)
5. Κωσταραζίου
6. Ζευγοστασίου
7. Σαρακηνής
8. Δισπηλιοῦ
9. (Μπόζιγκραντ)

Β. ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

10. Χλερινοῦ
11. Ἄετοῦ

12. Ἄνω Κλεινῶν
13. Σέταινας (Ἀχλάδας)
14. Βεύης
15. Ὀστροβου (Ἄρμισσας)
16. Πρέσπας (νησί Ἁγίου Ἀχιλλείου)
17. Οὔροβνικ
18. Πετροῶν

Γ. ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

19. Ριζοῦ
20. Πέλκας (Δροβόνου)
21. Κτισμάτων Ἐράνθρας
22. Καστράκι Σιάτιστας
23. Παλιοκάστρου Σιάτιστας

24. Κτενίου
25. Καισαρειᾶς
26. Στανουῦ
27. Σαρανταπόρου
28. Σερβίων
29. Παλιογράτσανο Βελβενδοῦ
30. Ἐμπορίου
31. Ἐναυράχης
32. Σπηλιᾶς
33. Ἐρμακιᾶς
34. Μανροπηγῆς
35. Ποντοζώμης
36. Πολυφύτου
37. Ζάμποδας
38. Λιβερῶν

Ν. ΠΕΛΛΑΣ

39. Λόγγου (Ἐδεσσας)
40. Μογλενῶν (Χρυσῆς)
41. Ἀραβησσοῦ
42. Πέλλας
43. Α. Γραμματικοῦ

Ε. ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

44. Βεροίας
45. Βεργίνας

ΣΤ. ΝΟΜΟΣ ΠΙΠΡΙΑΣ

46. Καταλωνίων
47. Πόδνας
48. Σβορώνου Κατερίνης
49. Λίου
50. Πέτρας
51. Λιβαδίου
52. Πλαταμόνα

Ζ. ΝΟΜΟΣ ΚΙΑΚΙΣ

53. Γυναικόκαστρον
54. Ἐπιταλόφου
55. Παλατιανοῦ

Η. ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

56. Θεσσαλονίκης
57. Κισσοῦ (Χορτιάτη)
58. Ρεντίνας
59. Μοδίου
60. Ἄνω Σταυροῦ
61. Βρασινῶν
62. Στεφανινῶν
63. Μανρούδας
64. Βόλβης
65. Νυμφόπετρας
66. Δεοβενίου

Θ. ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

67. Ὀλύνθου
68. Ποτίδαιας
69. Μένδης
70. Μέγα Τείχους (Σιθωνίας)
71. Τορώνης
72. Φραγκόκαστρον
73. Ὀλυμπιάδας

Ι. ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

74. Σεροῶν
75. Μανδρακίου
76. Σιδηρόκαστρο
77. Ρουπελίου
78. Στρομμονικοῦ
79. Ἀηδονοχωρίου
80. Ἄγ. Πνεύματος
81. Λαφρονδίου

82. Ζίχρας
83. Σφελινοῦ
- ΙΑ' ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ
84. Καβάλας
85. Ἀμφιπόλεως
86. Ἡϊόνος
87. Ὀρφανίου
88. Γαῖδουρόκαστρον
89. Ἀνακτορουπόλεως
90. Ἀντισάρας (Καλαμίτσας)
91. Ἀλωνίων Μουσθένης
92. Τσαλι Μουσθένης
93. Ἀλεξανδρόκαστρο
94. Μονῆς Κοσσιφοίνισσας
95. Φιλίππων
96. Ν. Καρβάλης
97. Τοπίερον (Παραδείσον)
98. Κεχροκάμπων
99. Μοντάτιο Πετροπηγῆς
100. Κορυφῶν
101. Θάσσον
102. Λιμένα Θάσσον
- ΙΒ' ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ
103. Δράμας
104. Ξηροποτάμου
105. Πύργων
106. Μααρά (Πηγῶν Ἀγγίτη)
107. Πλατανιᾶς
108. Ἀδριανῆς
109. Μακρουπλαγίου
110. Ἄνω Πυξαρίου
- ΙΓ' ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ
111. Ξάνθης
112. Μποροῦ (Ἀναστασιουπόλεως)
113. Ἀβδήρων
114. Κιμμερίων
115. Ἴωνικοῦ
116. Γοργόνας
- ΙΔ' ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ
117. Κομοτηνῆς
118. Ἐργάνης (Ἐυλαγανῆς)
119. Μαρωνείας
120. Γρατινῆς
121. Νυμφαίας
- ΙΕ' ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ
122. Διδυμοτείχου
123. Πυθίου
124. Ἄβαντος
125. Βήρας
126. Μάκρης
127. Τραϊανουπόλεως
128. Λαδιάς
129. Μεσημβρίας
130. Σαμοθράκης

Τὰ ἀρχαῖα κάστρα ἔχουν συνήθως ἐλλειψοειδῆ κάτοψη. Κάποτε, στὸ κέντρο περιίπουν τῆς κατόψεως, στὸ ψηλότερο σημεῖο, ὑπάρχει ἕνας τετράγωνος πύργος, ἄλλοτε ὁ πύργος αὐτὸς βρίσκεται στὴν ἄκρη τοῦ τείχους, κοντὰ στὴν εἴσοδο.

Τῆς προμακεδονικῆς περιόδου τὰ κάστρα εἶναι χτισμένα μὲ λίθους μεγάλων διαστάσεων. Ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγησί τους εἶναι δύσκολη χωρὶς κάποιες στρωμα-

τογραφικές τομές. Στην επιφάνεια του εδάφους, στο έσωτερικό των κάστρων αυτών άλλοτε υπάρχει χονδροειδής κεραμεική, άλλοτε απουσιάζει. Μεταξύ των κάστρων της εποχής αυτής αναφέρουμε αυτά που επισημάναμε στο Κωσταράζι, στην Πλατανιά και στην Ἀδριανή (Δράμα). Τα έλληριστικά είναι χτισμένα με μακρόστενους ορθογωνισμένους δόμους, όπως του Λόγγου της Ἐδεσσας¹⁶⁶, της Ἀμφιπόλεως, της Ἀρέθουσας¹⁶⁷, του Δίου. Τα περισσότερα όμως είναι χτισμένα με μικρῶν διαστάσεων λίθους με τὸ σύστημα τῆς ξερολιθιάς.

Τὰ κάστρα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου εἶναι χτισμένα επίσης με μικρῶν διαστάσεων λίθους καὶ με ἄφθορο ἐγχρόνιο γονίαμα καὶ κατὰ διαστήματα καὶ καθ' ὕψος διακόπτεται ἢ τειχοποιεῖται με πολλαπλές ἐπάλληλες σειρές βησάλων, τῶν ὁποίων οἱ διαστάσεις καὶ τὰ σφραγίσματα, μαζί με τὸ εἶδος τῆς κεραμοκονίας (κουρασάνι) εἶναι ἐπιβοηθητικό γιὰ τὴ χρονολόγησή τους.

Μεταξὺ τῶν τειχῶν τῆς περιόδου αὐτῆς περιλαμβάνονται τὰ ἀνατολικά τείχη τῆς Θεσσαλονίκης (Θεοδοσιανά), τῆς Κομοτηνῆς καὶ τῶν *mutatio*.

Οἱ ἰουστινιάνειες κατασκευές εἶναι περισσότερο ἀπλοποιημένες, μεταξὺ τῶν λίθων μεσολαβοῦν σποραδικὰ βήσαλα, όπως στὸν κυκλικὸ πύργο τῆς Ρεντίνας¹⁶⁸, τῆς Καστοριάς¹⁶⁹, τῆς Ἀναστασιονπόλεως¹⁷⁰ καὶ ἄλλοῦ.

Πολλὰ μεσοβυζαντινὰ ἐπαρχιακὰ κάστρα ἢ ὄχυρωμένοι οἰκισμοὶ δὲν ἔχουν πύργους (προβόλους) στὰ τείχη τους (ὅπως λ.χ. τὸ κάστρο τοῦ Λογγᾶ), ἀλλὰ ἔναν ἢ δύο μεμονωμένους στὸ ἐσωτερικὸ καὶ πάντοτε στὸ ψηλότερο σημεῖο (ὅπως στὸ κάστρο τοῦ Γάβρου). Κάποτε ἢ ὄχρωση τοῦ κάστρου περιορίζεται μόνο στὸ εὐάλωτο τμήμα, όπως στὸ κάστρο στὸ βουνὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ Ζευγοστάσι ἢ τὸ κάστρο στὰ Στενὰ τοῦ Σαρανταπόρου. Δημιουργεῖται, δηλαδή, ἓνα εὐθύγραμμο τείχος πὸ ἀνάλογα με τὸ μῆκος του ἀντιστηρίζεται ἀπὸ ἓναν ἢ περισσότερους ὀρθογωνικοὺς πύργους.

Ἡμικυκλικὸς πύργος στὰ τείχη (ἐμβόλους) ἔχουμε κατὰ τὴν ἰουστινιάνεια ἐποχὴ στὰ τείχη τῆς Καστοριάς, τῆς Ρεντίνας¹⁹¹, στὸ Μεσεγκοῦν τῆς Ξάνθης καὶ στὸ Διδυμότειχο.

Στὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης ὑπάρχουν τριγωνικοὶ ἢ πεντάπλευροὶ ἔμβολοὶ καὶ ἀργότερα ἐμφανίζονται ὀρθογωνικοὶ¹⁷².

Ἐλάχιστοι πολῶνες ἔχουν διασθεῖ. Τὴν μορφή τῆς δυτικῆς, «Χρυσῆς πύλης» τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου, γνωρίζουμε ἀπὸ χαλκογραφίες¹⁷³. Οἱ πύλες τῆς Ἀρέθουσας (ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ἔχρη πὸν διασώζονται) καὶ τῆς Διοκλητιανουπόλεως, όπως πρόσφατα ἀποκαλύφθηκαν, πλαισιώνονται ἀπὸ δίδυμους ἡμικυκλικὸς πύργους, με ἔντονη προβολὴ ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῶν τειχῶν. Θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ ἀποκατασταθεῖ ὁ πύργος τοῦ τείχους τῆς Κασσανδρείας, όπως καὶ

οί μεταγενέστεροι τῶν παλαιολόγειων ἐπεμβάσεων στὰ τείχη τοῦ Περιθεωρίου καὶ τοῦ Διδυμοτείχου.

Ἐπίσης καὶ οἱ ἀνώτερες ἀπολήξεις τῶν τειχῶν σὲ πολὺ λίγες περιπτώσεις διασώζονται, ὅπως στὴν Ἀναστασιούπολη-Περιθεώριον (*Buru Kale*), στὸ βυζαντινὸ κάστρο ποὺ δεσπάζει τῆς Ξάνθης (Ξάνθεια) καὶ σὲ ἐλάχιστα ἄλλα.

Ἡ ὕδρευση τῶν βυζαντινῶν κάστρων γινόταν μὲ ποικίλα συστήματα καὶ βασικὰ ἀπὸ κινστέρες, ποὺ συνέλεγαν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Παρόμοιες κινστέρες, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τῆς Θεσσαλονίκης¹⁷⁴ ἔχουν διασωθεῖ στὸ βυζαντινὸ κάστρο τῆς Ξάνθειας, τρεῖς στὸ Κάστρο τῆς Ρεντίνας¹⁷⁵, στὸ κάστρο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στὸ Παλαιοχώρι τοῦ Παγγαίου, στὸ κάστρο στὸ Ἄνω Πυξάρι καὶ σὲ ὀρισμένα ἄλλα, ὅπως αὐτὸ ποὺ βρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ ἀπέναντι βουνοῦ ἀπὸ τὸ Παλιὸ Κωσταράζι (τῆς Καστοριάς).

Σὲ πολλὰ ἐπίσης κάστρα διατηροῦνται οἱ μυστικὲς ἐξοδοὶ ποὺ εἶναι λαξευμένες στὸ βράχο καὶ μὲ σκεπασμένο κλιμακοστάσιο μὲ ποικιλόμορφους θόλους, ὀδηγοῦν κάποτε σὲ αἶθουσες, στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ, ποὺ χρησιμοποιοῦν συνήθως γιὰ προμήθειες νεροῦ ἀπὸ παρακείμενη πηγὴ ἢ καὶ γιὰ συγκέντρωση νεροῦ ἀπὸ γειτονικὸ χεῖμαρο¹⁷⁶.

Οἱ βυζαντινὲς πόλεις καὶ τὰ κάστρα ἔχουν ποικίλα ἐμβαδὰ, ἀλλὰ καὶ σχήματα ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ θέση ἀνιδρύσεώς τους. Ὄταν εἶναι χτισμένες σὲ βουνά, τὰ τείχη ἀκολουθοῦν τὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους καὶ ἐπιλέγεται χάραξη κατάλληλη ὥστε ὁ ἐχθρὸς νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τὰ προσβάλει, ὅπως λ.χ., στὰ Σέρβια, τὸ Διδυμοτεῖχο, τὶς Σέρρες ἢ τὴ Βέροια.

Σὲ πόλεις ὀχρωμένες ποὺ ἔχουν ἀνιδρυθεῖ σὲ ἐπίπεδα μέρη, σὲ κάμπους, ὅπως στὴν Ἀναστασιούπολη, τὴ Μαξιμιανούπολη¹⁷⁷, τὴν Καστοριά, τὰ τείχη εἶναι ιδιαίτερα ἰσχυρά.

Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὰ ἐμβαδὰ (μετρημένα σὲ ὀριζόντια προβολή) ὀρισμένων ὀχυρῶν βυζαντινῶν πόλεων, ὅπως τῆς Βέροιας ποὺ, μετὰ τὴ Θεσσαλονίκη, ἔχει τὸ μεγαλύτερο ἐμβαδὸν (700 στρέμματα), ἀκολουθεῖ τὸ Διδυμοτεῖχο (100 στρέμματα), ἡ Ἀναστασιούπολις - Περιθεώριον (46 στρέμματα), τὰ Σέρβια (37 στρέμματα) καὶ ἀκολουθοῦν οἱ μικρότεροι ὀχυροὶ οἰκισμοί, ὅπως ἡ Σέτινα (33 στρέμματα), τὸ Γυναικόκαστρο (25 στρέμματα), τὸ Μανδράκι (21 στρέμματα), τὸ κάστρο τῆς Κάτω Μονσθένης (10 στρέμματα), ἡ Γρατιανοῦ (8,5 στρέμματα), ἡ Ἀκρόπολις τῆς Καβάλας (5,6 στρέμματα), τὸ Ὀρφάνι (5,6 στρέμματα) κ.λπ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεγάλες βυζαντινὲς πόλεις ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Βέροια, οἱ Σέρρες, τὸ Διδυμοτεῖχο, ἡ Καστοριά, ἡ Ἀκρίδα, ἡ Ἐδεσσα (Βοδενά), τὰ Σέρβια, ὑπάρχει καὶ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς μεσαιῶν ὀχυρῶν οἰκισμῶν, ὅπως τὸ Σιδηρόκαστρο,

ἡ Ζίχρα, τὸ Περιθεώριον, ἡ Μοσνουόπολις, ἡ Δράμα, ἡ Ρεντίνα, ἡ Ξάνθεια καὶ ἄλλες πὸν ἔχουν τὴ μορφὴ ὀργανωμένων βυζαντινῶν πόλεων, μὲ ἐκκλησίες, κινστέρες, ἐργαστήρια, ἀποθήκες, πραγματικὰ μικρογραφίαι τῶν μεγαλυτέρων γνωστῶν βυζαντινῶν οἰκιστικῶν κέντρων. "Ὅλες αὐτὲς οἱ μεσαῖες καὶ μικρὲς βυζαντινὲς ὀχρωμέναι πόλεις πρόσφεραν ἀποτελεσματικὴ ἀσφάλεια σὲ ἕναν ἀστικό ἢ ἡμιαστικό πληθυσμὸν καὶ ἦσαν συνήθως ἀντάρχεις σὲ δημητριακά, λάδι¹⁷⁸ καὶ ἄλλα γεωργικὰ καὶ κτηνοτροφικὰ προϊόντα. Αὐτὸ ὅμως πὸν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία εἶναι πὸς οἱ καθημερινὲς τους ἀνάγκες καλύπτονταν ἀπὸ τὰ δικὰ τους ἐργαστήρια καὶ ἀπὸ τὰ ντόπια βιοτεχνικὰ εἶδη πὸν παράγονταν ἐπιτόπου¹⁷⁹. Οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ εἶχαν τοὺς δικούς τους ξυλουργούς, σιδεράδες, ὄπλοποιούς, εἶχαν μύλους στὴν ἄμεση περιοχὴ τους, ὅπως ἡ Ρεντίνα, καὶ πολὺ συχνὰ ἐργαστήρια κεραμεικῆς¹⁸⁰.

Αὐτὸ ὅμως πὸν ἔχει τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ μορφὴ τῶν ὀρεινῶν ὀχρωῶν οἰκισμῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ, τῆς βυζαντινῆς περιόδου, πὸν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν ἐνὸς μόνιμου πληθυσμοῦ ἄλλοτε γεωργικοῦ, ἄλλοτε κτηνοτροφικοῦ ἢ μικτοῦ, ἀποτελοῦσαν, σὲ καιρὸ ἐπιδρομῶν, καταφύγια γιὰ τὸν πληθυσμὸν πὸν συνήθως μόνιμα ἢ ἐποχιακὰ ἦταν ἐγκατεστημένος σὲ ἀγροικίαις (ὅπως τὰ κάστρα Μααράς, ὁ Πάναξ, τὸ Σιδηρόκαστρο, τὸ κάστρο τῆς Ξάνθειας, τὰ κάστρα τοῦ Ἐβρου, ἡ Σέτινα καὶ πολλὰ ἄλλα).

Πολλὰ βυζαντινὰ κάστρα, ἰδιαίτερα ὀρεινὰ, ἀποτελοῦν καταφύγια γιὰ ἕναν καθαρὰ ποιμενικὸν πληθυσμὸν, ὅπως ὁ Λογγᾶς.

Μὲ τὴ μελέτη πὸν ἐπιχειρήσαμε, ἐπισημάνσαμε ἕναν ἀριθμὸν κάστρων καὶ ὀχρωῶν οἰκισμῶν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦσαν ἄγνωστοι μέχρι σήμερον στὴν ἐπιστήμη. Θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθήσει μιὰ συστηματικὴ μελέτη τοῦ καθενὸς κάστρου χωριστὰ καὶ μάλιστα, αὐτὸ πὸν ἔχει τὴ μεγαλύτερη σημασία εἶναι ἡ ταύτιση ἐκείνων πὸν γνωρίζουμε τὴν ὑπαρξὴ τους ἀπὸ τὶς πηγές, ἀλλὰ ἀγνοοῦσαμε τὴ θέση τους.

"Ἦδη, κατορθώσαμε νὰ ταυτίσουμε ὀρισμένα κάστρα, ὅπως τὸ κάστρο τῆς Σέτινας, πὸν μνημονεῖ ὁ Ἰωάννης Σκυλίτζης¹⁸¹, τὸ κάστρο τοῦ Λογγᾶ, στὰ ὑψώματα Β. τῆς Καστοριάς, κοντὰ στὸ Σίστεβο, τὸ σημερινὸ Σιδηροχώρι, πὸν μνημονεῖ, ἐπίσης, ὁ Σκυλίτζης¹⁸², τὸ Μπόζιγκραντ, πὸν σήμερον βρίσκεται σὲ ἀλβανικὸν ἔδαφος, ἐπάνω ἀκριβῶς στὴ συνοριακὴ γραμμὴ, τὸ κάστρο τοῦ Ἄετοῦ πὸν μνημονεῖ ὁ Νικηφόρος Βρονένιος¹⁸³, τὸ κάστρο τοῦ Ὀστρούβου, τὸ κάστρο τῆς Ζίχρας καὶ ὀρισμένα ἄλλα.

Στὴ συνοπτικὴ αὐτὴ παρουσίαση τοῦ ὕλικου τῆς ἔρευνάς μας, προσπαθήσαμε νὰ δείξουμε πὸς ἡ ἐνδοχώρα καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης καὶ μάλιστα μὲ τὶς βορειότερες ἐπεκτάσεις τους, δὲν ἦταν ἐρημη, οὔτε χωρὶς τὴν παρουσία τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως ὀρισμένοι διατείνονται, ἀλλὰ ὑπῆρχε ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ὀχρωῶν

οικισμῶν πὸν ἀναφέρονται ἐπίσης ὡς Κάστρα στοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους.

Πολλὰ κάστρα καὶ πόλεις εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες ὅτι κατελήφθησαν καὶ παρέμειναν γιὰ ὀρισμένα χρονικὰ διαστήματα κάτω ἀπὸ (ἐχθρική) κατοχή (ὅπως λ.χ. στὰ χρόνια τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Σαμουήλ). Οἱ ἐκκλησίες ὅμως πὸν χτίζονται καὶ στὴν Καστοριά καὶ στὴ Βέροια καὶ στὰ Σέρβια καὶ στὶς Σέρρες καὶ στὴν Πρέσπα, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι βυζαντινὲς καὶ στὴν οἰκοδομικὴ καὶ στὴ μορφολογία τους, καὶ οἱ σύγχρονές τους ἐπιγραφές εἶναι ἐλληνικὲς καὶ οἱ τοιχογραφίες τους ἀκολουθοῦν τὰ καλλιτεχνικὰ ρεύματα τῆς Βασιλεύουσας ἢ τῆς Θεσσαλονίκης.

Καὶ ἀργότερα, στὰ χρόνια τῆς πρόσκαιρης σερβοκρατίας, τὰ ἴδια ἰσχύουν. Οἱ πληθυσμοί, κατὰ μεγάλο μέρος, παρ' ὅλους τοὺς διωγμοὺς παραμένουν στὶς ἐστίες τους. Τὰ τείχη τῶν κάστρων συνεχῶς ἐπισκευάζονται μὲ αὐτοκρατορικὲς χορηγίες ἢ μὲ συνδρομὲς τῶν πολιτῶν.

Ὁ πληθυσμὸς τῶν ἀστικῶν κέντρων συνεχῶς ἀνανεώνεται καὶ παραμένει ἐλληνικὸς καὶ σ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Αὐτὸ συμβαίνει ὄχι μόνον στὰ ἀστικά κέντρα τοῦ σημερινοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ στὶς βορειότερες ἐπεκτάσεις του, ὅπως στὶς πόλεις τῆς ΒΑ Θράκης (Ἐνατ. Ρωμυλίας), τὴ Μεσημβρία, τὴ Σωζόπολη, τὴ Φιλιππούπολη, τὴ Στενήμαχο, ἀλλὰ καὶ τὸ Μελένικο, τὴ Στρούμνιτσα, τὸ Κρούσοβο, τὴ Μοσχόπολη καὶ ἄλλες. Οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων αὐτῶν εἶναι ἀπόγονοι τοῦ παλαιοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ ἀλλὰ καὶ πρόσφυγες ἀπὸ ἄλλα βυζαντινὰ ἀστικά κέντρα.

Πιστεύουμε πὸς ἡ συνέχιση τῆς προσπάθειας, μὲ τὴ συμπλήρωση τῶν κενῶν καὶ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας καὶ ἡ δημοσίευση τῶν πορισμάτων καὶ τῶν παρατηρήσεων, ἐπάνω στὴν πολεοδομία, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, τὴν οἰκοδομικὴ καὶ τὴ μορφολογία τῶν ὀχυρῶν πόλεων καὶ τῶν κάστρων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, θὰ ἀποτελέσει μιὰ χρήσιμη συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων καὶ ἰδίως τῶν μεσαιωνικῶν οἰκιστικῶν κέντρων τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου.

Β. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΚΑΣΤΡΩΝ ΠΟΥ ΜΕΛΕΤΗΘΗΚΑΝ

α/α	ΝΟΜΟΙ	ἀρ. κάστρων	Σύνολο	A: Ἀρχαῖα	B: Βυζαντ.	A ÷ B
M	1. ΚΟΖΑΝΗΣ	20	12	5	3	
A	2. ΦΛΩΡΙΝΗΣ	9	—	7		
K	3. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ	11	2	8	1	

α/α ΝΟΜΟΙ	ἀρ. κάστρων	Σύνολο	A: Ἀρχαῖα	B: Βυζαντ.	A + B
E 4. ΚΙΑΚΙΣ	3		1	2	
A 5. ΗΜΑΘΙΑΣ	3		1		1
O 6. ΠΙΕΡΙΑΣ	7		3	2	2
N 7. ΠΕΛΛΗΣ	5		1	2	2
I 8. ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	9		3	6	
A 9. ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	7		4	1	2
10. ΚΑΒΑΛΑΣ	19		9	6	4
11. ΔΡΑΜΑΣ	8		4	4	—
12. ΣΕΡΡΩΝ	10		3	6	1
	100		44	50	16
Θ 13. ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ	6		2	3	1
P 14. ΞΑΝΘΗΣ	5		1	3	1
A 15. ΕΒΡΟΥ	9		—	8	1
K					
H	20		3	14	3
Σύνολον ΚΑΣΤΡΩΝ	130		47	64	16

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Πρβλ. Μιχ. Χρυσόχοο, «Αἱ Τοῦμπαι», Ἀπόσπασμα τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παραρυσός, Ἀθήναι 1896. Χαρολ. Γ. Μακαρόνας, «Αἱ Τοῦμπαι τῆς Μακεδονίας», Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον 1962, σ. 58. Ν. Μουτσόπουλος, «Fortifications préhistoriques sur tumulus de terre dans la région de la Grèce du Nord», IBI (= Internationales Burgen Institut) Bulletin, No 43, 1985, σ. 87 - 97.

2. Κ. Ρωμαῖος, «Ποῦ ἔκειτο ἡ παλαιὰ Θέρμη», Μακεδονικά, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1940, σ. 1-7 καὶ ἐνθετος χάρτης μετὰ τίς τοῦμπες τῆς ἐνδότερης περιοχῆς. Πρβλ. Stanley Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford 1926, πίν. «Prehistoric Sites». Léon Rey, «Plaine de Salonique», BCH (= Bulletin de Correspondance Hellenique, τ. XLI, XLII, XLIII (1917 - 1919), σ. 96 - 100, XLV (1921), Chron., σ. 541. W. Heurtley, Prehistoric Macedonia 1939, σ. 33, pl. XXII, P. -W., RE (= Pauly's - Wissowa, Realencyclopädie), λ. «Prähistorische Kulturen Griechenlands», 1939, Γ. Μυλωνάς, Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι, Ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 88-90. Τοῦ ἰδίου, «Μακε-

δονία Νεολιθική», *Μακεδονικά*, τ. Α', 1940, σ. 247-263. Léon Rey, «Observation sur les premiers habitants de Macédoine», 1916-1919 (région de Salonique), τ. 1-2, Paris 1921. Γ. Χουρμουζιάδης, «Ἡ ἀνασκαφή τῆς Τούμπας (1984-1987)», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*, 1, 1987, *Θεσσαλονίκη* 1988, σ. 219-222. Κ. Κωτσάκης - Στ. Ἀνδρέου, «Προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου στὴν Προϊστορικὴ Τούμπα Θεσσαλονίκης», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*, 1, 1987, *Θεσσαλονίκη* 1988, σ. 223-229. (σ. 228, σχ. 2: Θέσεις τῆς Ὑστερῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία). Πρβλ. καὶ Π. Χρυσοστόμου, «Νέοι τύμβοι στὴν Πελλαία χώρα», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*: 1, 1987, *Θεσσαλονίκη* 1988, σ. 147-159 (σ. 149, εἰκ. 1: Ἡ Πελλαία χώρα κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ ἡ θέση τῶν τύμβων). Μ. Μπέσιος, «Ἀνασκαφὲς στὴ Βόρεια Πιερία», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*, 1, 1987, *Θεσσαλονίκη* 1988, σ. 209-218. Γ. Χουρμουζιάδης, «Οἱ πρόϊμοι χρόνοι», *Θεσσαλονίκη* 2300 χρόνια, *Θεσσαλονίκη* 1985, σ. 15-26.

3. Léon Rey, «Observations sur les premiers habitants de la Macédoine», *BCH*, XL, I-IV, Paris 1917-1919, σ. I-III, 1εξ. Ν. C. Moutsopoulos, «Fortifications préhistoriques sur tumulus de terre, dans la région de la Grèce du Nord», *IBI Bulletin* No 43, 1985, σ. 87-97. Ἀπολλ. Β. Παπαγεωργίου, Ἡ ἀρχαία Μυγδονία, *Θεσσαλονίκη* 1988, σ. 41-57.

4. Ἀγγ. Πιλάλη - Παπαστερίου, Αἰκ. Παπαευθυμίου - Παπανθίμου, Κ. Κωτσάκης, Θ. Σαββόπουλος, «Νέος προϊστορικὸς οἰκισμὸς στὸν Μάνδαλο Ἀντικῆς Μακεδονίας», Ἀρχαία Μακεδονία, IV, *Θεσσαλονίκη* 1986, σ. 451-465. Δημήτριος Γραμμένος, «Νεολιθικὲς ἔρευνες στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία», Ἀρχαία Μακεδονία, IV, *Θεσσαλονίκη* 1986, σ. 207-211.

5. Πρβλ. τὶς προϊστορικὲς θέσεις ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας: Παραδείσου, Ἀγ. Πνεύματος, Μεσορράχης, Παλαιοκόμης, Σαμαρᾶ, Μικροῦ Σουλίου, Σιδ. Σταθμοῦ Ἀγγίστας, Δοξάτ-Τεπέ, Ἀγ. Ἀντωνίου, Δαφνουδίου, Μεγάλης Τούμπας, Πετρούσας, Βέργης, Ποδοχωρίου, Νέου Σουλίου, Καλλιφύτου, Καλοῦ Ἀγροῦ, Ἄνω Συμβολῆς, Καλαμπάκ-Τεπέ, Κεφαλαρίου, Νέας Μπάφρας, Παλιοκάστρου, Καρὰ Ὀρμᾶν, Ἀκροποτάμου, Ντικιλί Τάς, Σιταγρῶν, Μικρῆς τοῦμπας Πετρούσας, Πολυστύλου, Νικησιανης, Καστριῶν, Δήμητρας, Λακοβικίου, Μυλοποτάμου, Γαληφοῦ, Σπηλιᾶς Συμβόλου, Σπηλιᾶς Νυμφῶν, Σπηλιᾶς Μαριῶν, Πλατανιάς I, Πλατανιάς II, Νικηφόρου, Μικροκάμπου, Μεγαλοκάμπου, Ξηροποτάμου, Συκιᾶς Καλαμπακίου, Γραδίσκου, Ἀγ. Πνεύματος, Μυλοποτάμου, Ζωοδόχου Πηγῆς, Δράμας. D. R. Theoharis, *Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace*, (στὴ σειρὰ ἐκδόσεων τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Τεχνολογικοῦ Ὁμίλου, No 9: Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς πόλεις, 1971), C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation*, London 1972. Δ. Γραμμένος, «Συμπεράσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας», *Πρακτικὰ Ἀ' τοπικοῦ συμποσίου (Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιόχῃ της)* (1977), *Θεσσαλονίκη* 1980, σ. 235-247. Δ. Λαζαρίδης, «Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἀν. Μακεδονίας. Τύμβος Νικησιανης», *ΑΔ* (= Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον), 19B (1964), σ. 374.

6. Δημ. Ρ. Θεοχάρης, *Προϊστορία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης*, 1969, σ. 1 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, «Ὁ νεολιθικὸς πολιτισμὸς», *Νεολιθικὴ Ἑλλάς*, 1973, σ. 91 ἐξ. G.E. Mylonas, *Excavations at Olynthus, I. The Neolithic Settlement*, Baltimore 1929. Σχετικὰ μὲ τὴν Παραδημὴ, Ντικιλί Τάς, Σιταγρούς, ποὺ ἀνήκουν στὴ «Μέση Νεολιθικὴ», Πρβ. Georgios Bakalakis καὶ Agni Sakellariou, *Paradimi*, ἔκδοση τῆς Academie des Sciences et Lettres de Heidelberg. Commission Internationale Interacadémique pour la Préhistoire des Balkans. Monographies, vol. II. Mainz am Rhein,

1980. D. Theoharis, *Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace*, Ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις, ἀρ. 9, τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Τεχνολογικοῦ Ὁμίλου — Ἀθηναϊκοῦ Κέντρου Οἰκιστικῆς, Ἀθήνα 1971. Αἰκατ. Ρωμοπούλου, «Προϊστορικός οἰκισμὸς Λαφρούδας (Ν. Ξάνθης)», *ΑΔ*, 20B (1965), σ. 461-467. Ἰωάννης Ἀσλάνης, «Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ ἡ πρόϊμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ στὴν αἰγαιακὴ Θράκη», Ἡ ἱστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ λαογραφικὴ ἔρευνα γιὰ τὴ Θράκη, Πρακτικὰ Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 139-158. Στὴ μελέτη αὐτὴ ἔχουν καταγραφεῖ οἱ προϊστορικὲς θέσεις τῆς αἰγαιακῆς Θράκης μὲ εἰδικούς χαρακτηρισμοὺς (μορφολογικούς: οἰκισμὸς, σπήλαιο, κ.λπ.) καὶ χρονολογικὴ διαφοροποίηση (νεολιθ., προϊστ., ἐποχῆς χαλκοῦ + σιδήρου, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ, κ.λπ.).

7. Τὸν ἀρχαῖον συγγραφεῖς ποὺ ἔγραψαν γιὰ τὴ Μακεδονία, ἀναφέρει διεξοδικὰ ὁ Μαργ. Αἰμίτσης στὸ ἔργο του: *Μακεδονικῶν μέρος Γ'.* Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις, τ. Α', Ἀθήνησιν 1896, σ. 2-12.

8. Fanula Parazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba*, *Ziva Antika*. βιβλ. 1. *Skorje-1957* (= *Maked. grad*), σ. 18.

9. A. Plassart, «*Liste delphique des Théorodoques*», *BCH* 45, 1921, σ. 1-87.

10. Γιὰ τὸν Πτολεμαῖο καὶ τὸ ἔργο του πρβ. E. Boer, «*Klaudios Ptolemaios*», *P.-W.*, *RE*, τ. 46, Stuttgart 1959, στ. 1788-1839. Karl Müller, «*Rapports sur les manuscrits de la Géographie de Ptolémée*», *Archives des missions Scientifiques et Littéraires*, 2me série, 4, 1867, σ. 279 ἔξ. Otto Cuntz, *Die Geographie des Ptolemaeus*, Berlin 1923, σ. 2-41, Γ. I. Ἀρβανιτάκης, «Πτολεμαῖος Κλαύδιος», *Μ.Ε.Ε.* (= *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*) Πυρσοῦ, τ. Κ', σ. 861.

11. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ μνημονεύσουμε καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν, Γεωγράφων ἢ Γραμματικῶν ποὺ τὸ ἔργο τους χάθηκε ἢ διασώθηκε σὲ ἀποσπάσματα ἢ μνημονεύεται στὰ ἔργα μεταγενεστέρων. Ἀνάμεσά τους ἀναφέρουμε τὸν Γραμματικὸ Λούκιλλο τὸν Ταρραῖο ἀπὸ τὴν Κρήτη, τοῦ 1ου - 2ου αἰῶνα π.Χ. (πρβ. Θεσσαλονίκης). (Gudeman, «*Lukillos*», *P.-W.*, *RE* (= *Paulus -Wissowa, Realencyclopädie*), XIII, Stuttgart 1927, στ. 1785-1791), τοῦ Χριστοδόρου τοῦ Πανίσκου, Κόπτη ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ποὺ ἔζησε στὰ χρόνια τοῦ Ἀναστασίου (491-518) (F. Baumgarten, «*Christodoros*», *P.-W.*, *RE*, II, Stuttgart, 1896, στ. 2450-2452), τοῦ Βάλαγρου, Μακεδόνα, ποὺ ἔγραψε «*Μακεδονικά*» (Schwarz, «*Balagros*», *P.-W.*, *RE*, XXI, Stuttgart 1933, στ. 2815-2816). Ὁ Νικομήδης ἔγραψε *Μακεδονικὴ Ἱστορία*, ὁ Ἡράκλειτος ὁ Λέσβιος, «*Μακεδονίας Περιήγησις*», ὁ Ἀντίγονος, «*Πάτρια Μακεδονίας*», Πρβλ. Felix Jacoby, «*Ueber die Entwicklung der griechischen Historiographie und den Plan einer neuer Sammlung der griechischen Historikerfragmente*», *Klio*, (Beiträge zur alten Geschichte), Leipzig 1909, σ. 80-123.

12. Προκοπίου ρήτορος τοῦ Καισαρέως, *Περὶ τῶν τοῦ δεσπότη τοῦ Ἰουστινιανοῦ Κτισμάτων* (*Procopii Caesariensis, Opera Omnia*, ἐκδ. Jacobus Hauriy, vol. III, 2, Teubner 1913).

13. Ὁ Στέφανος Βυζάντιος συνέταξε τὰ κείμενά του τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Πρβ. Honigmann, «*Stephanus Byzantius*», *RE*, Zw. R. III, 1929. Τὸ ὄλιγό του ἀνεπεξέργαστο καὶ χωρὶς κριτικὴ ἀντέγραψε ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ἡ ἀναφορὰ του σὲ πόλεις ὁμως δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι οἱ πόλεις αὐτὲς ὑφίσταντο τὸν 6ο αἰῶνα. Πρβ. Fan. Parazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba*, *Skorje* 1957, σ. 28 ἔξ.

14. St. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford 1926, σ. 227.

15. *Hieroelis Synecdemus et Notitiae Graecae episcopatum*, έκδ. Gustavi Parthey, (1967).
16. *Itinerarium Antonini, Tabula Peutingeriana, Itinerarium Hierosolymitanum*. Πρβ. Theophilus Luc. Fridericus Tafel, *De Via militari romanorum Egnatia*, Tubingae 1842.
17. Στις βορειότερες περιοχές που συνόρευαν με την Ἄνω Μακεδονία, Παιονία και Λεορρίοπο, πόλεις ἦσαν: Στύμβαρα (Στύμβερα και Στούβερα). Μαργαρίτ. Δήμιτσας, Ἐρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Μέρος Β', 1874, σ. 174 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημεῖοις σωζομένοις, τ. Α', Ἀθήνησι 1896, σ. 275 ἐξ. Fanula Parazoglou, *Maked. grad.*, σ. 23-25, 216-221, 222-230, 306, 313-315. Πρβ. Geyer, P.-W., *RE*, XIV, στ. 669-70. Oberhammer, P.-W., *RE*, 2R, IV, στ. 395, λ. «Stubera», V. Vulic', «Une inscription grecque de Macédoine», *Mélanges Glotz*, Paris 1932, σ. 875. Ἡ F. Parazoglou, *Maked. grad*, σ. 216-224, τὴν τοποθετεῖ στὸ Cerigono, στὴν περιοχὴ τῆς Λεορρίοπου, Ν. τοῦ Πριλάπου. Πρβ. και Δ. Κανατσούλη, «Ποῦ ἔκειτο ἡ ἀρχαία πόλις Ἐλίμεια», *Μακεδονικά*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1949, σ. 6. F. Parazoglou, «Grecs et Romains à Stubera. Problèmes de romanisation», *Ancient Macedonia*, IV. Thessaloniki 1986, σ. 431-436. Ἀλκομενάι, Μαργ. Δήμιτσας, ὄ.π., σ. 176 ἐξ. Ἡ F. Parazoglou, *Maked. grad*, σ. 212, 221-223, τὴν τοποθετεῖ στὴν Bela Crkva, ἀνατ. τοῦ Cerigono. Κεραμίαι (Ceramaiae), ἡ F. Parazoglou, *Maked. grad.*, σ. 223, τὴν τοποθετεῖ στὸ Markov Grad, κοντὰ στὸν Πριλάπο. Κολοβαίσι (Kolobaisa). Κρίνοντας ἀπὸ τὴν τοπογραφικὴ τῆς θέσης σὲ ὑψόμετρο 1200μ., ἡ F. Parazoglou, ὄ.π., σ. 223, τὴν θεωρεῖ κόμη και τὴ τοποθετεῖ γύρω ἀπὸ τὸ μοναστήρι Τρέσκαβετς, 5-6 χλμ. Β. τοῦ Πεολεπέ. Βριάνιον (Στράβων, Πλίνιος). Βυλάζωρα, τοποθετεῖται στὰ Βελεσά (Τίτου-Veles). Μαργ. Δήμιτσας, Ἐρχαία Μακεδονία, Β' σ. 187 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, ὄ.π., σ. 327-329. F. Parazoglou, ὄ.π. σ. 201, 202, 231-232. Στόβοι. Ἡ μεγαλύτερη πόλις τῆς Β. Μακεδονίας κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Βρισκόταν στὸ σημεῖο συναντήσεως τοῦ Ἐριγῶνος μετὸν Ἀξιό. F. Parazoglou, ὄ.π., σ. 235 ἐξ. Ἀντιγόχεια. Τὴν τοποθετοῦν στὸ Demir-Karija. F. Parazoglou, ὄ.π. σ. 240-244. Σχετικὰ μετὴ τῆς θέσης τῶν πόλεων: Ἄστιβος (κοντὰ στὸ Ἰστιπ) (Μαργ. Δήμιτσας, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, ὄ.π., σ. 339-340), Κελενίδι, Ἀρμονία, Ζάππαρα, Βάργαλα. Πρβ. F. Parazoglou, ὄ.π., σ. 244 ἐξ. Ν. Μουτσόπουλος, «Καστοριά Ἱστορία - Μνημεῖα - Λαογραφία. Ἀπὸ τὴν ἰδρυσή της μέχρι τὸν 10ο αἰώνα μ.Χ. Προϊστορικὴ, ἱστορικὴ και παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ». ΕΕΠΣ (= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὴς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς), τ. ΣΤ', Θεσσαλονίκη 1974, σ. 366 ἐξ. Στὴν Λυγκηστίδα κυριότερη πόλις ἦταν ἡ Ἡράκλεια, τῆς ὁποίας ἡ θέση, μετὰ τὶς τελευταῖες ἀνασκαφές εἶναι γνωστὴ κοντὰ στὸ Μοναστήρι (Βιτόλια). Ἰδρῦθηκε ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β' τὸ 349 π.Χ. Fanula Parazoglou, *Maked. grad*, ὄ.π., σ. 189 ἐξ. Τῆς ἰδίας: *Héraclée des Lyncestes à la lumière des textes littéraires et épigraphiques*, I. Bitola 1961, σ. 7-33, και πίν. 1-19, τῆς ἰδίας: «Septimia Aurelia Heraclea», *BCH*, 85 (101), 1961, σ. 162-175., τῆς ἰδίας: «Héraclée et Pélagonie», *Ziva Antika*, 4, 1954, σ. 308-345. Πρβλ. και βιβλιοκρισία Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονικά*, τ. Ε' 1961-63, σ. 508-514.

Γιὰ τὴν Λύγκο (Λυγκηστίδα) πρβλ. Μαργα. Δήμιτσα, Ἐρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Β', σ. 101 ἐξ. F. Parazoglou, ὄ.π., σ. 187 ἐξ. Μετὰ τὴν Ἡράκλεια, στὰ Ὀδοιπορικὰ ἀναφέρεται ὁ σταθμὸς Melitonus (Δήμιτσας, ὄ.π., σ. 145, Parazoglou, ὄ.π., σ. 194), Grande, πὺ ἀπέχε 14 μίλια ΝΑ τοῦ Melitonus, στὴν εἴσοδο τῆς Ἐορδαίας. Ὁ Στέφανος Βυζάντιος ἀναφέρει πόλις Βεύη (Δήμιτσας, ὄ.π. σ. 146-147, F. Parazoglou, ὄ.π., σ. 195), Brucida (Βρυγιάς, Βρυγιον) (F. Parazoglou, ὄ.π., σ. 195), Scirtiana, 6 μίλια δυτικὰ τοῦ Castra (στὸ χ. Καζάνι) (F. Parazoglou, ὄ.π., σ. 195, ὅπ.σ. 45) Κύδραι, Βαρνούς (Parazoglou, ὄ.π., σ. 197, 198). Σχετικὰ μετὴν Λυχνιδό, ἔχει

ταυτιστεῖ μετ' τὴν Ἀρχαία. Μαργ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Β' 1874, σ. 605-629. Πόλεις Πελαγόνων ἦσαν ἡ Ἀνδράριστος καὶ οἱ Στόβοι. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, ὅ.π., σ. 190, 192, 193, 198, 205-208, 211, 236 ἔξ. E. Kitzinger, «A Survey of the Early Christian Town of Stobi», *DOP* (= *Dumbarton Oaks Papers*), 3, 1946, σ. 81-163. Πρὸβλ. Μαργ. Δήμιτσα, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, 1874, σ. 187-195. Σχετικὰ μετ' τὴν Λύγκο, τὴν Πελαγονία καὶ τὴν Δεγροῖοπο Παιονία καὶ τὶς πόλεις πρὸβλ. Μαργ. Δήμιτσα, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, 1896, σ. 244-322. Σχετικὰ μετ' τὴν Παιονικὴ πόλιν Δήβορο ἢ Δόβηρο. Πρὸβλ. W. Tomaschek, *Die Alten Thraker*, Wien 1893, σ. 20. N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia*, vol. I, Oxford 1972, σ. 169, 200-202. Viktorija Sokolovska, «Stadion Stone from Isar Marcincin», *Archaeologia Jugoslavica*, vol. 22-23, Beograd 1982-83, σ. 81-87. Πρὸβλ. Μαργαρίτη Γ. Δήμιτσα, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, 1874, σ. 195-199.

18. Γιὰ τὰ ὄρια τῆς Ὀρεστίδας βλ. Μαργ. Δήμιτσα, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Β', 1874, σ. 79-84. Τοῦ ἴδιου, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, τ. Α', 1896, σ. 227-234. F. Parazoglu, *Maked. grad.* σ. 179-186. Ν. Μουτσόπουλος, «Καστοριά», ὅ.π., σ. 263 ἔξ.

19. Πρὸβλ. Μαργ. Δήμιτσα, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Β', 1874, σ. 79-84. Τοῦ ἴδιου, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, ὅ.π., σ. 229-231. Ν. Μουτσόπουλος, «Καστοριά», ὅ.π., σ. 330 ἔξ.

20. Μαργ. Δήμιτσας, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, ὅ.π., σ. 229 ἔξ. F. Parazoglu, *Maked. grad.* σ. 72, 182-184. Ν. Μουτσόπουλος, «Καστοριά», ὅ.π., σ. 370-375.

21. Ν. Μουτσόπουλος, «Καστοριά», ὅ.π., σ. 361 ἔξ. ὅπου ἀναφέρεται ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

22. Ν. Μουτσόπουλος, «Καστοριά», ὅ.π., σ. 368 ἔξ.

23. Ἡ περιοχὴ τῆς Ἑλίμειας βρισκόταν μεσημβρινὰ τῆς Ὀρεστίδας καὶ τῆς Ἐορδαίας καὶ ἔφθανε μέχρι τὴν Πίνδο καὶ τὰ Καμβοῦνια. περιλάμβανε δηλαδή, τὴ σημερινὴ περιοχὴ τῶν Γρεβενῶν, Σερβίων, Βουτζίων, Ἀνασελίτσας, Σιάτιστας, Σέλιτσας (Ἐράτορας), τὴν περιοχὴ Ν. τῆς Κοζάνης, γύρω ἀπὸ τὴν Καισαρεία. Δ. Κανατσούλης, «Ποῦ ἔκειτο ἡ ἀρχαία πόλις Ἑλίμεια», *Μακεδονικά*, τ. Β', 1949, σ. 1 ἔξ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, III, London 1835, σ. 304 ἔξ. Μαργ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Β' Τοπογραφία, 1874, σ. 68-74. Τοῦ ἴδιου, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, ὅ.π., σ. 216-219. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 172-179. Δημ. Κ. Σαμσάρης, Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα. Διαπιστώσεις σχετικὰ μετ' τὴν ἱστορικὴ τοπογραφία τῆς Ἑλιμιώτιδας, *Θεσσαλονίκη* 1983, σ. 8,9. Πρὸβλ. καὶ Κ. Σιαμπανόπουλο, *Αἰανή*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 22, 30-32, 39-41, 45-55, 60, 74, 271.

24. Μαργ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Β', σ. 74, Τοῦ ἴδιου, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, σ. 218. F. Parazoglou, *Maked. grad.*, σ. 175.

25. Κανατσούλης, «Ποῦ ἔκειτο ἡ ἀρχαία Ἑλίμεια», *Μακεδονικά*, τ. Β', 1949, σ. 9, 12-13, τοῦ ἀνατύπου καὶ χάρτη.

26. *T. Liv.*, XLII, 53,5.

27. *Mission archéologique de la Macédoine*, Paris 1863, σ. 285 ἔξ.

28. Μαργ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Β', σ. 74-75. Τοῦ ἴδιου, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, σ. 219 ἔξ. Κωνστ. Ε. Σιαμπανόπουλος, *Αἰανή*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 269 ἔξ.

29. Μαργ. Δήμιτσας, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, σ. 219-227. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 173 ἐξ.

30. Δ.Κ. Σαμσάρης, «Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς ἱστορικῆς Γεωγραφίας τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας...», ὅ.π., σ. 9.

31. Γιὰ τὴν Πύδνα: F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 100-101. Μαργ. Δήμιτσας, *Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, 1874, σ. 51-56. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, τ. Α', 1896, σ. 116-133. Γιὰ τὸ Δίον, Μαργ. Δήμιτσας, *Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, 1874, σ. 56-60. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, σ. 139-152. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 102 ἐξ. "Ὅταν ἦλθαν οἱ Ρωμαῖοι στὴ Μακεδονία, ἀπὸ τὴ σπουδαία αὐτὴ Μακεδονικὴ πόλη, ἐσώζονταν ἐλάχιστα λείψανα, γιατί χαρακτηρίζεται ὡς (*uirbs non magna*)" (Liv. XLIV. 7,3). Τὶς παλιές ἀνασκαφές τοῦ Γ. Σωτηριάδη (ΠΑΕ, 1928-1931) συνέχισε τὸ ΑΠΘ διὰ τοῦ Γ. Μπακαλάκη, ποὺ τὸν διαδέχθηκε ὁ Δημ. Πατεριμανλῆς.

32. Ἄντ. Κεραμιόπουλλος, «*Volustana - Βάλλας Στενά*», ΠΑΑ (= Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) 6, 1931, σ. 314 ἐξ. Δ.Κ. Σαμσάρης, «Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας», ὅ.π., σ. 10.

33. Δ.Κ. Σαμσάρης, ὅ.π., σ. 11.

34. Ἡ Ἔδεσσα ταυτίζεται μὲ τὴν πόλη ποὺ περιβάλλεται μὲ ἰσχυρὸ τεῖχος καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο μέρος καὶ καταλήγει στὸ ψηλὸ ἀπότομο ὕψωμα, ὅπου βρίσκεται ἡ σύγχρονη πόλη. Προσωπικὰ πιστεύω, ὅτι οἱ καταρράκτες τὴν περιέβαλαν προστατευτικὰ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές. T.L. Tafel, *De via militari romanorum Egnatia. Tubingae* 1842, σ. 48 ἐξ., Μαργ. Δήμιτσας, *Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας. Β' Τοπογραφία*, Ἀθήνησι 1874, σ. 14 ἐξ. Σ. Πελεκίδης, «Ἀνασκαφὴ Ἐδέσσης», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*, τ. 8, 1923, σ. 259-269. Ε. Στουγιαννάκη, «Ἐδεσσα ἢ Μακεδονική, Θεσσαλονίκη 1932. σ. 178 ἐξ. Φ. Πέτσας, «Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*, τ. 23, 1968, Μέρος Β' 2, σ. 325-344. Φ.Μ. Πέτσας, «Αἰγαί - Πέλλα - Θεσσαλονίκη», Πειραγμ. Α' Συμποσίου Ἀρχαία Μακεδονία, (1968), τ. Α' Θεσσαλονίκη 1970, σ. 203 ἐξ. Τοῦ ἴδιου, «Χρονικὰ Ἀρχαιολογικὰ 1968-70». Μακεδονικὰ τ. 15, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 194 ἐξ. Α. Χρυσοστόμου, «Τὸ τεῖχος τῆς Ἐδέσσας», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*, 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 161-169, (σ. 162, σχ. 1. Τοπογραφικὸ Ἐδέσσης).

35. Οἱ Αἰγές ταυτίζονται μὲ τὴν Βεργίνα. Πρβλ. Α. Κοτταρίδου, «Ἀνασκαφὴ στὸ ΒΑ. Τμήμα τῆς πόλης τῶν Αἰγῶν», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*, 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 109-118.

36. T.L.F. Tafel, *De via militari romanorum Egnatia, Tubingae* 1842, σ. 52-57. Μαργ. Δήμιτσα, *Ἀρχαία Γεωγραφία, Β'*, 1874, σ. 233 ἐξ. «... ἡ μὲν ἀκρόπολις ἔκειτο ἔνθα οἱ Ἄγριοι Ἀπόστολοι, ἡ δὲ πόλις πρὸς μεσημβρίαν τοῦ χωριοῦ ἔνθα φαίνονται τὰ θεμέλια τοῦ τεύχους». Σήμερα εἶναι γνωστὴ ἡ περίμετρος τῶν τειχῶν, τὸ λιμάνι (ὁ Φάκος), ἡ ἀκρόπολις, ὅπου ἐπισημάνθηκε καὶ μέγα ἀνάκτορο καὶ ἐκτεταμένα οἰκοδομικὰ τετράγωνα γύρω ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς πρωτεύουσας τοῦ Μακεδονικοῦ Κράτους. Χ.Ι. Μακαρόνας, «Πέλλα», ΑΔ, 27, 1972, Χρονικὰ, σ. 505-509. Μ. Σιγανίδου, «Τὸ ἀνάκτορικὸ συγκρότημα τῆς Πέλλας», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*, 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 119-124 (σ. 120, σχ. 1. Γενικὸ πολεοδομικὸ τῆς ἀρχαίας Πέλλας).

37. Ἡ Βέροια βρίσκεται στὴν ἴδια θέση μὲ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ τὴν σημερινὴ ὁμώνυμη πόλη.

38. Μαργαρίτης Δήμιτσας, Ἐπιτομή Ἱστορίας τῆς Μακεδονίας, 1874, σ. 244-245. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, ὅ.π., σ. 119. Βρίσκεται στή θέση τοῦ «mutatio Scurio» τῶν ρωμαϊκῶν ὀδοποιικῶν (*Itin. Hierosol.*, 606, 3). Τὴν τοποθετοῦν συνήθως κοντὰ στο χωριὸ Παλαιόκαστρο μεταξὺ Ἐδέσσης καὶ Γιαννιτσῶν. Γ. Μπακαλάκη, «Τὸ λατομεῖο τῆς ἀρχαίας Κύρου (;)», Ἐπιτομή Μακεδονίας, I, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 172-183. Mutatio (= «μεταλλαγὴ ἵππων ἢ ἵππέων»). Scurio (εἰς Κύρον) (Μπακαλάκης, σ. 183). Ἀνδρέας Κ. Βαοβίτσας, «Ἐπιγραφή ἐξ Ἀραβησοῦ Πέλλης», Ἐπιτομή Μακεδονίας, II, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 7-11.

39. Ἡ πόλις ἔχει ἐντοπισθεῖ στο χωριὸ Ἐπισκοπὴ νότια τῆς Ἐδέσσης, κοντὰ στο δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴ Νάουσα. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, ὅ.π., σ. 119 ἐξ.

40. Πολὺν κοντὰ στή Νάουσα, κοντὰ στο χωριὸ Χοροπάνα. Lenk, RE, *Paulys-Wissowa*, τ. XV, 1932, στ. 1548 ἐξ. Μαργ. Δήμιτσας, Ἐπιτομή Μακεδονίας, 1874, σ. 40-44. N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia*, vol. I, Oxford 1972, σ. 163. Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά*, τ. 7, 1967, «Χρονικά Ἀρχαιολογικά», σ. 333-335. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, ὅ.π., σ. 119-120.

41. Τὶς τοποθετοῦν, συνήθως, κοντὰ στὰ Κονφάλια. Πρὸβλ. Μαργ. Δήμιτσας, Ἐπιτομή Μακεδονίας, B', 1874, σ. 225.

42. Πρὸβλ. Μαργ. Δήμιτσας, Ἐπιτομή Μακεδονίας, B', 1874, σ. 99.

43. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 126, ἐξ., 129. Δ. Σαρμάσης, Ἐρευνὴ στὴν ἱστορία, τὴν τοπογραφία καὶ τὶς λατρεῖες τῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν Μακεδονίας καὶ Θράκης, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 258. T.L.F. Tafel, *De via militari romanorum Egnatia, Tubingae 1842*, σ. 42, 43.

44. A. Plassart, «Liste delphique des Théodoriques», BCH, 45, 1921, σ. 1-87. Στέφανος Βυζάντιος, λ., Μαργαρίτης Γ. Δήμιτσας, Ἐπιτομή Μακεδονίας, 1874, σ. 217, 218. Πρὸβλ. Ε. Στουγιαννάκη, Ἐπεὶ ἡ Μακεδονική, Θεσσαλονίκη 1933, σ. 32. Ἡ Εὐρώπη ἔχει ἐντοπισθεῖ μὲ βάση ἐπιγραφικὸ δεδομένο στο χωριὸ Ἀσικλάρ τῆς περιοχῆς Γουμένιτσας. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 134.

45. Πτολεμαῖος, III, 12,21: «Ἀλμωπῶν Ὀρμα, Εὐρωπός, Ἀφαλος». Ἡ F. Parazoglu, *Maked. grad.*, γράφει (σ. 130): «Δὲν ἔχουμε κανένα στοιχεῖο γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν πόλεων αὐτῶν, κάθε ἀπόπειρα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ εἶναι ἀθαιρέτη». Ὁ Desdèvises-du-Desert, σ. 327 ὑποστηρίζει ὅτι τὴν Ὀρμα θὰ μπορούσαμε νὰ τοποθετήσουμε στο χωριὸ Τρέσινο, στο σημεῖο ὅπου τὸ ποτάμι Τσέρνα - ρεκά βγαίνει ἀπὸ τὸν ὄρεινὸ ὄγκο τῆς Νίτσας. Ὁ Μαργ. Δήμιτσας, Ἐπιτομή Μακεδονίας, B', σ. 217 τοποθετεῖ τὴν Ἀφαλο στο χωριὸ Δραγάμαντσι καὶ τὴν Εὐρωπο στο χωριὸ Παλαιόκαστρο.

46. Μαργαρίτης Δήμιτσας, Ἐπιτομή Μακεδονίας, 1874, σ. 227-230 (Εἰδομένη, Εἰδομένη καὶ Ἰδομένη). Ἡ θέση τῆς δὲν ἔχει μὲ ἀκρίβεια προσδιοριστεῖ. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, ὅ.π., σ. 132-135.

47. Βρισκόταν στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Ἀξιῶ, F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 135.

48. Καὶ Ἀλλάντιον (κατὰ Στεφ. Βυζάντιο). Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιοριστεῖ.

49. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 148.

50. Μαργ. Δήμιτσας, Ἐπιτομή Μακεδονίας, 1874, σ. 195-199.

51. Ὀρισμένοι τὴν τοποθετοῦν κοντὰ στο Τρέμνικ, ἐπάνω στὸν Ἀξιό, σὲ ἀπόσταση 20 χλμ. Ν. τῶν Στόβων (Stobi). F. Parazoglu, *Maked. grad.*, ὅ.π., σ. 241. *Paulys-Wissowa*, RE, I, Stuttgart 1894, στ. 2405. Παλιὰ τὴν ταύτιζαν μὲ τὸ Tikvech στὸν Ἀξιό.

52. Gardner - Casson, «Macedonia II. Antiquities found in the British Zone 1915-1919», BSA (= Annual of the British School at Athens), XXIII, 1918-1919, σ. 36-38. Μαργ. Γ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, 1874, σ. 252-254. Τοῦ ἴδιου: «Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις, τ. Α', 1896, σ. 405. Πρόσφατα (τὸν Νοέμβριο τοῦ 1982), βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 12 χλμ. νότια ἀπὸ τῆς λίμνης Βόλβης, στὴ θέση «Τοῦμπες» ἢ «Καστέλλια», τῆς Κοινότητος Καλαμωτοῦ τοῦ Ν. Θεσσαλονίκης, μαρμαρίνη ἐνεπίγραφη στήλη τὴν ὁποία δημοσίευσεν ἡ Ἰουλία Π. Βοκοτοπούλου («Ἡ ἐπιγραφή τῶν Καλινδοίων»), Ancient Macedonia IV. Papers read at the Fourth International Symposium Held in Thessaloniki, September 21-25, 1983, Thessaloniki 1986, σ. 87-114). Ὑστερα ἀπὸ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ἐπιγραφικὸ εἶδημα εἶναι λογικὸ νὰ ἀναζητήσουμε τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Ἀλίνδιας ἢ Καλίνδιας κάπου κοντὰ στὴν Τούμπα τοῦ Καλαμωτοῦ, ὅπου καθημερινὰ ἀφθονα ἄστρακα ἀργείων καὶ δόλοκληρα ἀργεῖα ἔρχονται στὸ φῶς ἀπὸ τυχαῖες ἐπεμβάσεις (διανοΐξεις καναλιῶν γιὰ ὑδροεὺση κ.λπ.).

53. Μαργ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, 1874, σ. 248.

54. Ἡ Βαῖρος, κατὰ τὸν Μαργ. Γ. Δήμιτσα, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις, τ. Α', 1896, σ. 406, βρισκόταν «ἐν τῇ βορείῳ ὄχθῃ τῆς Βόλβης λίμνης».

55. E. Oberhammer, RE, Paulys — Wissowa, τ. 39, Stuttgart 1941, λ. «Physka», στ. 1165. Ὁ Θεαγένης τὴν ἀναφέρει μὲ τὴν ὀνομασίαν Φύσκος, ὡς πόλη τῆς Μακεδονίας. Πρβλ. Felix Jacoby, Die Fragmente der Griechischen Historiker, Leiden 1969 (Dritter Teil) (F. Gr. H774 F15: St. Byz. S.V. 15 (15), Φύσκος. Ὁ Πτολεμαῖος τὴν ὀνομάζει Φύσκα καὶ τὴν τοποθετεῖ στὴ Μυγδονία. Ὁ Φ.Μ. Πέτσας («Πολιτιστικὲς ἐπιδράσεις στὸ μυχὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου. ἕως τὴν ἰδρυση τῆς Θεσσαλονίκης», Πρακτικὰ συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν», Θεσσαλονίκη 1982, σ. 65) πιστεύει ὅτι «ἦταν πιθανῶς σὲ ἀπόμειρη γωνία στὰ βουνὰ βορείως τῶν λιμνῶν». Πρβλ. N.G.L. Hammond, A History of Macedonia, vol. I, Oxford 1972, σ. 186, 192, σημ. 2, σ. 414 ἐξ. καὶ 438. Δημ. Καντασούλης, Ἡ Μακεδονία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρχελάου. I. Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 13, 14. Ὁ Σοκράτης Λιάκος στὸ βιβλίον του, Τὰ 150 ὄνόματα τῶν οἰκισμῶν τῆς Λύγκων, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 139, πιστεύει ὅτι ἡ Φύσκος (Βύσκος μακεδ.) ἀκολούθησε κατὰ τὴν ρωμαϊοκρατίαν τὸν γλωσσικὸ μετασχηματισμὸ σὲ vessica πὸν ἢ λατινομακεδονικὴ μετέτρεψε σὲ «μπισίκα» ἀπὸ ὅπου, στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας προῆλθε τὸ ὄνομα Μπεσίγια (τῆς Βόλβης) ἐπειδὴ μοιάζει μὲ τὴν τούρκικη λέξις bezic (=λίκων, κούνια) (λόγω τῶν συχνῶν σεισμῶν στὴν περιοχὴ;). Προσωπικὰ θεωροῦμε ὀρθὸ τὸν γλωσσικὸ μετασχηματισμὸ τῆς ὀνομασίας Φύσκος - Βύσκος - Vessica ὅμως ἢ ὀνομασίαν Vessica πιστεύω ὅτι εἶχε παραφθαρεῖ (ἐξαιτίας μάλιστα τῆς ὁμοιότητάς της) σὲ Βίσοκα (Bisok) πὸν σημαίνει στὰ σλαβικὰ ὑψηλὸ μέρος (στὴν πραγματικότητά δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ψηλὸς ὁ τόπος πὸν ἔχει τὸ ὄνομα αὐτό· ἢ σημερινὴ Ὀσσα) καὶ συνεπῶς τὰ ἴχνη τῆς ἀρχαίας Μυγδονικῆς πόλεως θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν σπουδαία τούμπα, πὸν ὑπάρχει στὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ οἰκισμοῦ (Βισόκας-Ὀσσα).

56. E. Oberhammer, RE, Paulys - Wissowa, IX, Stuttgart 1934, στ. 791, λ. «Τέρπυλλος». Ἡ θέσις της εἶναι ἄγνωστη, F. Parazoglu, Maked. grad., ὅ.π., σ. 165.

57. Ἡ θέσις της εἶναι ἄγνωστη.

58. M. Danoff, RE, Paulys - Wissowa, XVI, Stuttgart 1967, στ. 2173-2174, λ. «Xylopolis». Ἡ θέσις της εἶναι ἄγνωστη. Πρβλ. Μαργ. Δήμιτσα, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, 1874, σ. 498-50.

59. Βρίσκεται 2 χλμ. ΝΑ. τοῦ ὁμόνυμου χωριοῦ τῆς ἐπαρχίας Λαγκαδᾶ, Κ.Α. Wardle, «Assiros. A Macedonian settlement of the Late Bronze and Early Iron Age», *Ancient Macedonia, III, Thessaloniki 1983*, σ. 291-305.

60. Μαργαρίτης Γ. Δήμιτσας, Ἐρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, 1874, σ. 254-261. Χ.Ι. Μακαρόνας, «Ἀπολλωνία ἢ Μυγδοικὴ», *Συμπόσιον Ἐρχαία Μακεδονία, II, 1973* (Θεσσαλονίκη 1979), σ. 189-194. Ὁ Μακαρόνας ταυτίζει τὴν Ἀπολλωνία μὲ τὴν Τούμπα τοῦ Καλαμιωτοῦ, ὄχι σωστά, ὅστερα ἀπὸ τὰ εὐρήματά τῶν τελευταίων ἐτῶν, τὰ ὁποῖα ὅμως ὁ Μακαρόνας, ἀγνοοῦσε. Ἡ θέση τῆς Ἀπολλωνίας βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα νοτιοανατολικά τοῦ ὁμόνυμου οἰκισμοῦ (Παζαροῦδας). Πρὸβλ. καὶ Ἰουλία Βοκοτοπούλου, «Ἡ ἐπιγραφή τῶν Καλυνοῦσων», Ἐρχαία Μακεδονία, IV, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 104 ἐξ. Πρὸβλ. καὶ F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 158-163.

61. Δημ. Κανατσούλης, Ἡ ἀρχαία Λητή, Θεσσαλονίκη 1961, Φ.Μ. Πέτσας, «Πολιτιστικὲς ἐπιδράσεις στὸ μυχὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ Κόλπου, ἕως τὴν ἴδρυσιν τῆς Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά Συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1982*, σ. 63 ἐξ. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Ἀναζητώντας τὴ θέση τῆς ἀρχαίας Λητῆς», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. - Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων, τ. 11, Θεσσαλονίκη 1988*, σ. 25-125.

62. Τὴν Ἀρέθουσα ἐντοπίσαμε στὸ ὕψωμα ποὺ δεσπόζει ἐπάνω ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ὁ Ρήγιος ποταμὸς (ἐκχειλιστὴς τῆς Βόλβης) εἰσέρχεται στὰ λεγόμενα «Μακεδονικὰ Τέμνη», ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Μαρίνας. Ν.Κ. Moutsopoulos, «Le Bourg byzantin de Redina. Contribution à la topographie historique de Mygdonie», *Balkan Studies, 24, 1, Thessaloniki 1983*, σ. 5 ἐξ., εἰκ. 9-16.

63. Τὴν Παρθενόπολη ἀναφέρει μόνον ὁ Στέφανος Βυζάντιος. Ἡ θέση της εἶναι ἀγνωστὴ. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 165, 166.

64. Σχετικὰ μὲ τὸν Κισσό, στὴν κορυφὴ τοῦ Χορτιάτη (ἀρχ. Κισσὸ) πρὸβλ. Γ. Μπακαλάκη, «Κισσός», *Μακεδονικά, τ. Γ', 1953-1955*, σ. 353 ἐξ.

65. Σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς Θέρμης, τὴ σχέση ἢ τὴν ταύτισή της μὲ τὴ Θεσσαλονίκη ὑπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία καὶ ἔχουν ἐκφραστεῖ πολλὲς ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχετικὰ λήμματα στὰ εἰδικὰ Λεξικά καὶ τὶς Ἐγκυκλοπαιδεῖες πρὸβλ. καὶ T.L.F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro, Dissertatio geographica, Berolini 1839*, σ. 15 ἐξ. (P.-W., RE, XI, λ., σ. 143 ἐξ.). Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνστ. Ρωμαίου («Ποῦ ἔκειτο ἡ παλαιὰ Θέρμη»), *Μακεδονικά, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1940*, σ. 1-7, τοῦ ἴδιου στὸ Ἐπιτύμβιο Χρ. Τσοῦντα, σ. 358 ἐξ.) μέχρι τῆς πρόσφατης ἀπόψεως ποὺ ἔχει ἐκφράσει ὁ Μ. Τιβέριος («Ὁστρακα ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι»), *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργον στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988*, σ. 247-260), ὑπάρχουν καὶ οἱ θέσεις τοῦ Michael Vickers, «Therme and Thessaloniki», *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson, Thessaloniki 1981*, σ. 327-333, Γ. Χουρμουζιάδης, «Οἱ πρώιμοι χρόνοι», *Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια, Θεσσαλονίκη 1985*, σ. 15-26. Γιὰ μιὰ πληρέστερη βιβλιογραφία πρὸβλ. Ν.Κ. Μουτσόπουλο, *Θεσσαλονίκη 1900-1917, Θεσσαλονίκη 1980*, σ. 7, 225 (ὑποσ. 1-14), 226.

66. Γιὰ τὰ γεωγραφικὰ ὄρια καὶ τὶς ἐπαρχίες τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας βλ. Δημ. Κ. Σαμψάκη, *Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976*, σ. 88, 89.

67. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 266-269.

68. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 271-272.

69. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 269, 270.

70. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 272.

71. Πρόκειται για την Ἄργιλο τὴν γνωστὴ ἀρχαία πόλη τοῦ Στρυμονικοῦ κόλπου πρὸς μνημονεύουν ὁ Ἡρόδοτος (VIII, 115) καὶ ὁ Θουκυδίδης (IV, 103, 3-5).

72. Ἡ θέση της εἶναι τελείως ἀγνωστὴ. Fan. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 272.

73. Ἡ θέση της εἶναι ἀγνωστὴ. Ἴσως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπαριθμῆται ἀνάμεσα στὶς Βισαλτικὲς πόλεις.

74. Μαργ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, 1874, σ. 517-518. Ἡ θέση τῆς Τριστόλου εἶναι ἀγνωστὴ. F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 279. Ὁ Δ. Σαμσάρης, Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 125, προτείνει τὴν ταύτισή της μὲ τὰ εἰρήκρια κοντὰ στὸ Ἀχλαδοχώρι ἢ τὸ Μανδράκι.

75. Ὁ L. Robert, REG (=Revue des Études Grecques), 61, 1948, σ. 169, τὴν τοποθετεῖ κοντὰ στὸ Sveti Vrac'. Στὴν ἄποψη αὐτὴ συμφωνεῖ καὶ ἡ F. Parazoglu, *Maked. grad.*, σ. 278. Ὁ Δ. Σαμσάρης, (Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα), σ. 124, συμφωνεῖ τελικὰ καὶ αὐτὸς μὲ τὴν προτεινόμενη, ἀπὸ τοὺς προηγούμενους μελετητές, ἄποψη γιὰ ταύτιση τῆς πόλεως «στὰ σύνορα θρακικῶν λαῶν καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν γνωστῶν μακεδονικῶν πόλεων», στὸ Sveti Vrac', στὸ σημερινὸ δηλαδὴ Sandanski (ὁ.π., σ. 125).

76. Μαργ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, 1874, σ. 108-133. Τοῦ ἴδιου: Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις, τ. Α', 1896, σ. 682. Τὴν Ἡράκλεια Σιντικὴ ἔχον μέχρι σήμερα τοποθετήσῃ ἄλλοτε στὴ σημερινῇ Σκοτούσα (Μαργ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Μέρος Β', Τοπογραφία, 1874, σ. 587), ἄλλοτε στὸ Ζερβοχώρι (W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, III, London 1835, σ. 229), στὸν Αὐτότοπο. Ὁ Μ. Χρυσόχοῦ, «Ἡ Πρασιάς λίμνη», Παρνασσός, τ. ΙΕ', Ἀθῆναι 1892, στὸ χάριτὴ πρὸς δημοσιεύει μὲ ἡμερομηνία 26.2.1893, τοποθετεῖ τὴν Ἡράκλεια Σιντικὴ ἀρκετὰ βορειότερα ἀπὸ τὴν Πέτρα-Πετρίτσι. Ἄλλοι τὴν τοποθετοῦν μεσημβρινὰ ἀπὸ τὴ λίμνη Πρασιάδα (Μπουτκόβου) (F. Parazoglu, *Maked. grad.*, ὁ.π., σ. 275), στὸ Μελένικο (Α. Πολυζωΐδης, Γεωγραφικά, τ. Α', Ἀθῆναι 1859, σ. 1361). Ὁ K. Mannert, *Geographie der Griechen und Römer*, τ. VII, σ. 502, τοποθετεῖ τὴν Ἡράκλεια, κοντὰ στὸ Μελένικο, στὴν ἀριστερῇ ὄχθῃ τοῦ Στρυμόνα, βόρεια τοῦ Στενοῦ τοῦ Ροῦπελ. (C. Müller, *Cl. Ptolemaeus*, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, Paris 1883, σ. 510. Πρὸς. RE, Pauly-Wissowa, τ. III, σ. 1130), στὸ Σιδηρόκαστρο (Demir Hissar) (Π.Ν. Παπαγεωργίου, «Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μὴν Ἰωάννου τοῦ Προδρομοῦ», B.Z. (= Byzantinische Zeitschrift), τ. III, 1894, σ. 246. M.E.M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, τ. I, Paris 1831, σ. 170. K. Miller, *Itineraria romana*, Stuttgart 1916 σ. 583) καὶ ἄλλοι βορειότερα (Μ.Θ. Χρυσόχοῦ, «Ἡ Πρασιάς λίμνη», ὁ.π., στὸ χάριτὴ. Δ. Κανατσούλης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 4). Στὴ μελέτη μας «Ἡράκλεια Σιντικὴ» πρὸς πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ στὸν τιμητικὸ τόμο «Φίλια ἔπη, στὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ», τοποθετοῦμε τὴν Ἡράκλεια Σιντικὴ στὸ λόφο πρὸς δεσπόζει στὸ Σιδηρόκαστρο, ὅπου ἱκανὰ εἰρήκρια καὶ βυζαντινοῦ κάστρου.

77. Christo Danoff, «Neapolis», *Der Kleine Pauly*, München 1972, σ. 29-30. Hiller, «Neapolis», *Pauly-Wissowa*, RE, XVI, Stuttgart 1933, σ. 2110-2112. Γ. Μπακαλάκης, «Νεάπολις-Χριστούπολις - Καβάλα», Μέρος Α', AE, 1936, σ. 1-48. Eugen. Oberhammer, «Νεάπολις», *Pauly-Wissowa*, RE, XVI, Stuttgart 1935, σ. 2124-2126.

78. Μαργαρίτης Γ. Δήμιτσας, *Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, Ἀθήνησιν 1874, σ. 553-562. Ε. Γιούρη - Χ. Κονκούλη, «*Ανασκαφή στὴν ἀρχαία Οἰσύμη*», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη*, I, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 363-387. Ἰσίδωρος Κακούρης, «*Ανακτορόπολη. Ἱστορικὲς πληροφορίες καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα*», *Α' τοπικὸ συμπόσιο: Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 249-262. Τοῦ ἴδιου, «*Βυζαντινὰ κιοσόφρανα ἀπὸ τὴν Ἀνακτορόπολη Καβάλας*», *Μακεδονικά*, τ. 16, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 215-234.

79. *Τὴν Φάγρη τοποθετοῦν στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ὅπου στίς πλαγιὰς του βρίσκεται τὸ σημερινὸ χωριὸ Ὁρφάνι*. Δ.Κ. Σαμσάρης, *Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 160, 161. Πρὸβλ. Μαρία Νικολαΐδου - Πατέρα, «*Πρῶτα μνημόματα ἀπὸ μιὰ πόλη τῆς Πιερίδας Κοιλιάδας*», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*, I, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 243-252.

80. Ἡρόδοτος, V, II, 2, 23. Θουκυδίδης, IV, 107, 3. *Ἡ πόλη παρήγαγε μετὰ τὴν ἀνίδρωση τῆς Ἀμφιπόλεως. Τὴν ταυτίζουσιν μὲ τὸ ὁμώνυμο χωριὸ στὴ συμβολὴ τοῦ Ἀργίτη μὲ τὸν Στρομόνα (παλ. Δοξόμπος)*. Δ.Κ. Σαμσάρης, *Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας*, σ. 140, 141, 196.

81. Στεφ. Βυζάντιος. *Κάποτε καὶ Τισάρα καὶ Τισάρη* (Ἀθήναιος, I, σ. 31) «*Ἀρμενίδας καὶ Οἰσύμη προσαγορεύουσιν*» (Σχολ. Πτολεμαίου, *Parisius*, 1883, σ. 495). Βρίσκεται στὴν παραλία τοῦ ὄρμου τῆς Καβάλας, νότια τῆς Καβάλας (Νεάπολις - Χριστούπολις), στὴ σημερινὴ Καλαμίτσα. Πρωτοεμφανίζεται ὡς ὄχρωμένη πόλη κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο (700-480 π.Χ.). Ἡ ζωὴ συνεχίζεται καὶ κατὰ τοὺς ἐπόμενους, μέχρι τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα. Πρὸβλ. Γ. Μπακαλάκης, «*Ανασκαφὴ ἐν Καλαμίτσα Καβάλας*», ΠΑΕ, 1935, σ. 30-41. Δ. Λαζαρίδης, *Ὁδηγὸς Μουσείου Καβάλας*, Ἀθήναι 1969, σ. 22. Χάϊδω Κονκούλη - Χρυσανθάκη, *ΑΔ*, 25, 1970, *Χρονικά Β2*: «*Αρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἀνατολικῆς Μακεδονίας*», σ. 397-398. Τῆς ἴδιας, *ΑΔ*, 26, 1971, *Β2 Χρονικά*, σ. 413. *ΑΔ*, 28, 1973, *Χρονικά*, σ. 450. Φ. Πέτσας, «*Χρονικὰ Ἀρχαιολογικὰ 1968-1970*», *Μακεδονικά*, 15, 1975, σ. 316. Δ.Κ. Σαμσάρης, *Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας*, σ. 152, 153.

82. *Δάτον* ἢ παλιὰ ὀνομασία τῶν Φιλίππων. *Στράβων Ζ', 331 (Teunber, 465, 36)*: «*Παρὰ δὲ τὴν παραλίαν Στρομόνος καὶ Δατηρῶν πόλις Νεάπολις καὶ αὐτὸ τὸ Δάτον, εὐκαρπα πεδία καὶ λίμνη καὶ ποταμὸς καὶ ναυπήγια καὶ χρυσεῖα λυσιτελεῖ ἔχον, ἀφ' οὗ καὶ παροιμαζόνται «Δάτον ἀγαθῶν» ὡς καὶ «ἀγαθῶν ἀγαθίδας», ἔστι δ' ἡ χώρα ἢ πρὸς τὸ Στρομόνος πέραν, ἢ μὲν ἐπὶ τῇ θαλάττῃ καὶ τοῖς περὶ Δάτον τόποις Ὀδόμαντες καὶ Ἡδωνοὶ καὶ Βισάλται, οἱ τε αὐτόχθονες καὶ οἱ ἐκ Μακεδονίας διαβάντες, ἐν οἷς Ῥήσος ἐβασίλευσεν*». Πρὸβλ. Philippson, «*Daiton*», P. - W., *RE*, VIII, *Stuttgart* 1901, στ. 2229-2230. Πρὸβλ. καὶ Μαργ. Δήμιτσα, *Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, 1874, σ. 557-559, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὸ Δάτον στὴν Ἐλευθερούπολη.

83. *Ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ τὴ Δραβῆσκο, Δράβησκο ἢ Δραβησκό, ὑπάρχει στὸ Θουκυδίδη (I, 100). Τὴν ἀναφέρουν ὁ Διόδωρος (XI, 70, XII, 68), ὁ Πανσανίας (I, 24, 4), ὁ Στράβωνας (VII, c 331, fragm. 33), ὁ Στέφανος Βυζάντιος λ., ὁ Ἀππιανὸς (Ἐμφύλιοι πόλεμοι, IV 105). Τὸ ὄνομα εἶναι θρακικόν. Τὸ ὄνομα παρεφθαρμένον τῆς ἀρχαίας Δραβῆσκον («εἰς Δραβῆσκον» - Σδραβῆσκο, Σδραβίκι) διασώζεται σὲ οἰκισμό. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἐπᾶνω Δραβῆσκο ὑπῆρχε καὶ τὸ ἀρχαιότερο «Παλιὸ Ζδραβίκι». Πρὸβλ. Γ.Β. Καφταντζή, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών καὶ τῆς περιφερείας τῆς*, τ. Β', Σέρρες 1972, σ. 187 ἐξῆς, Σταῦρος Μερτζίδης, *Αἱ χῶραι τοῦ παρελθόντος καὶ αἱ ἐσφαλμένα τοποθετήσεις των*. Ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 4 ἐξ. Πολλοὶ θεώρησαν πὸς ὑπάρχοντι δύο γειτονικὲς ἀρχαῖες πόλεις μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα. Μαργαρίτης Γ. Δήμιτσας, *Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς**

Μακεδονίας, 1874, σ. 549-550, 580. Τὴν ἴδια ἄποψη ἔχει ἐκφράσει καὶ ὁ Th. Desdevises-du-Dezert, *Géographie ancienne de la Macédoine*, Paris 1862, σ. 396. Πολλοὶ ἐπιστήμονες ταυτίζουν τὴ θέση τῆς ἀρχαίας Δραβήσκων μὲ τὴ σημερινὴ Δράμα. W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. III, 1835, σ. 183. Philippson, λ. «Darabeskos», *RE, Paulys-Wissowa*, τ. 5, Stuttgart 1905 στ. 1613. Fanula Papazoglu, *Maked. grad.*, σ. 266, 277, Δ.Κ. Σαμσάρης, Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 146. Ἄλλοι ἐπιστήμονες διαφωνοῦν μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ καὶ εἶτε δέχονται τὴν ὑπαρξὴ δύο Δραβήσκων, μᾶς στὴ θέση τῆς Δράμας καὶ τῆς ἄλλης στὸ ὁμώνυμο χωριό. Ἀχιλλεὺς Θ. Σαμοθράκης, «Λεξικὸν Γεωγραφικὸν καὶ Ἱστορικὸν τῆς Θράκης», Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, τ. 28, 1963, σ. 166-168. Μαργαρίτης Γ. Δήμιτσας, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, τ. Α', Ἀθήνησιν 1896, σ. 780-781. Ἄλλοι τέλος, τοποθετοῦν τὴν ἀρχαία Δραβήσκο στὸ Σδραβίτσι: M.E.M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, II, Paris 1831, σ. 51, Εὐάγγελος Γ. Στράτης, Ἡ Δράμα καὶ ἡ Δραβήσκος, Σέρραι 1924, σ. 5-9. Νατάλης Ἐμμ. Πέτροβιτς, «Σδραβίτσι, ἡ ἀρχαία Δραβήσκος», Σερραϊκὰ Χρονικά, τ. Β', Ἀθήναι 1957, σ. 9 ἐξ. Καὶ ἡ Catherine Asdracha (*La région des Rhodopes aux XIIIe et XVIe siècles; études de géographie historique*, Athens 1976, σ. 184, σημ. 3) ἀναφέρει πὺς τὸ Σραβίτσιον τοῦ Τυπικοῦ τοῦ Πακουριανοῦ εἶναι τὸ «Παλαιὸν Σραβίτσιον». Πρβλ. Στίλπ. II. Κυριακίδης, «Τὸ Σδραβίτσιον τοῦ Στρομόνος καὶ ὁ παρὰ τὸν Ὀστροβον τοῦ Μαυμαρίου θάνατος τοῦ Γεωργίου τοῦ Μανιάκη», Βυζαντινὰ Μελέται, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1939, σ. 52 ἐξ. Γ. Θεοχαρίδης, Καπετανίγια τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 38 ἐξ. Πρβλ. Δ.Κ. Σαμσάρης, Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 141-142. Ὁ Σαμσάρης προτείνει τὴ θέση τῆς ἀρχαίας Δραβήσκων, μὴ τοποθεσία δύο χλμ. δυτικὰ τοῦ σημερινοῦ Δραβήσκων, στὴ θέση «Φραγκάλα».

84. Ἡ Ἡτιὼν ἦταν ἀρχαία πόλις τῆς Ἡδωνίδας ἀποικία Μενδαίων ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Παλλήνη (Θουκυδίδης, IV, 7). Τὴν ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος (VII, 106) ὅταν διηγεῖται τὰ καθέκαστα τῶν Περσικῶν πολέμων καὶ τὴν ἐγκατάστασιν ἐστὴν καίρια θέση τῆς τοῦ Βόγη ποῦ εἶχε τὴν εὐθύνην τῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ χρυσοῦ τοῦ Παγγαίου. Ἦταν ἀνέκαθεν λιμάνι, ἀρχικὰ τῆς πόλεως Ἐννέα Ὀδοὶ καὶ ἀργότερα τῆς Ἀμφίπολεως ποῦ τὴν διαδέχθηκε. Τὸ περσικὸ ὄχυρὸ τῆς Ἡτιόνος ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο ὡς πολεμικὴ βάση ἀνεφοδιασμοῦ καὶ πολεμικὸ λιμάνι ἐκστρατεία τοῦ Δαρείου Α' ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος. Δ. Ααζαρίδης, Ἀμφίπολις καὶ Ἀργίλος, 1972, σ. 11, 12. Ὁ Κίμων κατέλαβε τὴν Ἡτιόνα τὸ 475 π.Χ. (J. Smart, «Kimon's Capture of Eion», *J.H.S.*, 87, 1967, σ. 136-138. Κ. Χιόνης, Ἱστορία τῆς Καβάλας, Καβάλα 1968, σ. 15. Δ. Κανατσούλης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 14. Στὰ χεῖρα τῶν Ἀθηναίων παρέμεινε ἡ Ἡτιὼν μέχρι τὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τὸ 424 π.Χ., μόλις κατόρθωσε νὰ τὴν σώσει ὁ Θουκυδίδης ἀπὸ τὸν Βρασίδα ποῦ κατέλαβε τὴ γειτονικὴ Ἀμφίπολη. Γιὰ τὴν ἀνικανότητά του νὰ ὑπερασπίσει τὴν Ἀμφίπολη, ὁ Θουκυδίδης τιμωρήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους (Θουκυδίδης, IV, 104, 106). Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ἡτιόνος πρβλ. Th. Desdevises-du-Dezert, *Géographie ancienne de la Macédoine*, Paris 1862, σ. 125, Μαργαρίτη Γ. Δήμιτσα, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, 1874, σ. 540 ἐξ. Τοῦ ἴδιου, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, τ. Α', Ἀθήνησιν 1896, σ. 710-711. St. Casson, *Macedonia, Thrace and Illisia*, Oxford 1926, σ. 38-43. Δ. Ζαγκλῆς, Χαλκιδική, Θεσσαλονίκη, 1956, σ. 119-121. N.G.L. Hammond, G.T. Griffith, *A History of Macedonia*, vol. II (550-336 B.C.), Oxford 1979, σ. 4, 57, 99-102, 113, 119, 130, 142. Ἀθανασ. Ἰωαννίδου, Ἡ ἀρχαία Μακεδονία,

Ἐν Ἀθήναις 1911, σ. 70-73. Γιώργου Β. Καφταντζή, Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών καὶ τῆς περιφερείας τῆς, τ. Β', Σέρρες 1972, σ. 181, 185. Σὲ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Θεοπόμπου (IV, fragm. 55 FH G, I, σ. 286) ἀναφέρεται ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι κατέσκαψαν τὴν Ἡτιόνα. Σὲ κανέναν συγγραφέα τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου δὲν βρίζουμε ἀναφορὰ τῆς Ἡτιόνας. Fanula Parazoglu. *Maked. grad.*, σ. 285-286. Στὴν ἴδια θέση τῆς ἀρχαίας Ἡτιόνας ἐμφανίζεται ἓνας νέος οἰκισμὸς, μὲ τὴν ὀνομασία Χρυσόπολις (Κωνστ. Πορφυρογέννητος, Περὶ θεμάτων, II, Ἐκδόσεις Βόννης, σ. 23. 15). Σὲ ἔγγραφο ἀθωνικὸ τοῦ 984 μνημονεύεται ἡ Χρυσόπολις ὡς ὀργανωμένος οἰκισμὸς («οἴκοι εἰκοσιπέντε, καθὼς ἀνωτέρω εἴρηται, ἐξικονσεύμενοι ἐν Χρυσοπόλει»). Franz Dülger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, N. 108*: «Privaturkunde (Schenkung) des Gründers und Abtes der Lavra Athanasios für den Abt Johannes den Iberer vom Dezember 984», σ. 292-295. Σὲ ἀντίγραφο χρυσόβουλλου λόγου, τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Γ' Βουτανειάτη (Ἰανουάριος 1080), ἀναφέρεται ἡ Ἀβαρνίκεια, προάστειον τῆς Χρυσοπόλεως. Μιχ. Γούδας, «Βυζαντιὰ ἐγγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. Γ', Ἀθήναι 1926, σ. 121 καὶ ὁ Βενιαμὴν Tudela μνημονεῖ τὴν Χρυσόπολη (*Theophilus Lukas Frid. Tafel, De Thessalonica eiusque Agro, Berolini 1839, σ. 499-502*), ὅπως καὶ ὁ Ἀραβας Γεωγράφος Idrisi (1154) μὲ τὸ ὄνομα «Achryso-boli» (P. Lemerle, *Philippes, Paris 1945, σ. 171-172*). Καὶ στὰ χρόνια τῆς φραγκοκρατίας συνεχίζει τὴ ζωὴ τῆς ἡ Χρυσόπολις (1182). Πρβλ. *Historia rerum. L'estoire de Eracles Empereur et la conquete de la terre d'outremer, Recueil des Historiens des Croisades, τ. Α', IIe Partie, Paris 1844, σ. 1086*. Στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα ἡ Χρυσόπολις ἀναφέρεται συχνὰ στὰ πολεμικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Εἶχε προφανῶς ὄχρωθει καὶ ἐξυπηρετοῦσε ἰδιαίτερα ἐξαιτίας τῆς στρατηγικῆς τῆς θέσεως. Ἀναφέρονται σὲ διάφορα ἔγγραφα, διάφορα πρόσωπα, κάτοικοι τῆς Χρυσοπόλεως (E. Trapp. «Probleme der Prosopographie der Palaiologenzeit», *J.Ö.B.* 27, 1978, σ. 181-201 καὶ *Prosop. Lex. des Paläologenzeit, λημμ. 14513, 5326, 6233*). Ὁ Καντακουζηνὸς στὴ μεγάλη του ἐπιχείρηση ἐναντίον τῶν Σέρβων, τοῦ 1350, ποὺ πολιορκοῦσαν τὴ Θεσσαλονίκη (IV, 17, τ. 3, Βόννης, σ. 114 ἐξ.) ἀναφέρει ὅτι συνάντησε στὴν Ἡτιόνα κάποιον Ἀλέξιο ἀπὸ τὴν Βελικώμη τῆς Βιθυνίας παλιὸν μισθοφόρο τοῦ Ἀπόκανκου, εἶχε καταλάβει τὴν Ἡτιόνα καὶ ἐξασκοῦσε πειρατεία στὶς γειτονικὲς περιοχές, στὴν Χρυσούπολη, καὶ στὰ νησιά Θάσο καὶ Λήμνο. (Πρβλ. Κ. Χιόνη, Ἱστορία τῆς Καβάλας, Καβάλα 1968, σ. 49). Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Χρυσοπόλεως τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες πρβλ. Κωνστ. Α. Μέριτζιο, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 24-29*. Στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας πολὺ συχνὰ περιγράφουν τὰ εἰρήπια τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τῆς πόλεως, ἐκεῖ στὴν ἐκβολὴ τοῦ Στρυμόνα οἱ ξένοι περιηγητὲς ποὺ ὄδευαν διὰ τοῦ Τσάγεζι στὴν Κωνσταντινούπολη. Μιχ. Χρυσόχοου, «Γεωγραφικὰ σημειώματα, α'. Ἀμφίπολις, β' Ἡτιόν, μετὰ πίνακος», Ἐπετ. Παρνασσοῦ, τ. 2, 1898, σ. 264. Oberhammer, «Eion», *P.-W.*, RE, τ. V, Stuttgart 1905, σ. 2116-2117. Christo M. Danoff, «Eion», *Der Kleine Pauly*, τ. II, Stuttgart 1967, σ. 214. F. Parazoglu, «Eion - Amfipol - Hrisopol», *Zbornik Radova, XXXVI, 2, Beograd 1953, σ. 7-23*. Γ.Β. Καφταντζής, Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών, τ. Β', 1972, σ. 181-185. Δ.Κ. Σαμσάρης, Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, 1976, σ. 139. A. Dunn, «The Survey of Khrysoupolis and the Byzantine fortifications of the lower Strymon Valley». *XVI. Internationaler Byzantinisten Kongress Akten II/4 Wien 1982, σ. 605-614*.

85. Ἡ ἀρχαία ὀνομασία Ἐννέα Ὀδοί. Ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς συμφωνοῦν μὲ τὴν ταύτισή τῆς στὰ εἰρήπια τῆς ἀρχαίας πόλεως ποὺ ὑπάρχον στὴν κορυφὴ τοῦ ὄχρωϋ λόφου ποὺ ὑψώνεται μεσημβρι-

νά τοῦ σημερινοῦ ὁμόνυμον χωριοῦ τοῦ Νομοῦ Σερροῶν. Πρβλ. Α. Σαμσάρη, Ἱστορική Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, σ. 136-138.

86. J. Deshayes - M. Garasanin, «Note sur la céramique de Galepsos», BCH, 88, 1964, σ. 51-66. Α. Σαμσάρη, Ἱστορική Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, σ. 191.

87. Ἡ Σίρι τοῦ Ἡροδότου ταυτίζεται μὲ τὶς Σέρρες. Ε. Στράτης, Ἱστορία τῆς πόλεως Σερροῶν, Σέρρες² 1926. F. Parazoglu, Maked. grad., σ. 281-82. Α. Σαμσάρη, Ἱστορική Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, σ. 126-128.

88. Ἡ θέση τῆς εἶναι ἄγνωστη.

89. Ὑπάρχον προβλήματα μὲ τὴν ταύτισή τῆς. Πρβλ. Α. Σαμσάρη, Ἱστορική Γεωγραφία τῆς Ἀνατ. Μακεδονίας, σ. 129-131, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

90. N.C. Moutsopoulos, «Le Bourg Byzantin de Redina. Contribution à la topographie historique de Mygdonie», Balkan Studies, 24, 1, Thessaloniki 1983, σ. 9 ἐξ.

91. Ἡ πατρίδα τοῦ Ἀριστοτέλη βέβαια δὲν βρίσκεται στὴ θέση ὅπου συνήθως τὴν τοποθετοῦν καὶ ὅπου ἔχουν στήσει καὶ τὸν ἀνδριάντα του, ἀλλὰ, σὲ μιὰ τοποθεσία πολὺ κοντὰ στὴ σημερινὴ Ὀλυμπιάδα (Λιψάδα) ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ νησάκι Κάπρος ἢ Κανκανὰς. Μαργ. Γ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Ἀθήνησι 1874, σ. 486-496. Ἡ ἀκριβὴς θέση εἶναι 2 χλμ. ἀνατολικά τῆς Ὀλυμπιάδας στὴ μικρὴ χερσόνησο «Λιοτόπι».

92. Α. Λαζαρίδης, Ἀμφίπολις καὶ Ἀργίλος, ἐκδ. Ἀθηναϊκοῦ Τεχνολογικοῦ Ὁμίλου, Ἀθηναϊκοῦ Κέντρον Οἰκιστικῆς: Ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις, ἀρ. 13, Ἀθήνα 1972, εἰκ. 30.

93. Κλαυδίου Πτολεμαίου, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, ἐκδ. Car. Müller, Parisiis 1883 (ἐκδ. C.F.A. Noble, Lipsiae 1843=Hildesheim 1966).

94. Fanula Parazoglu, Makedonski gradovi u rimsko doba, Skopje 1957, σ. 31.

95. Κλαυδίου Πτολεμαίου, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, ἐκδ. Car. Müller, Parisiis 1883.

96. Μαργ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, 1874, σ. 479-485. Τοῦ ἴδιου, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις, 1896, σ. 643-646. Ε. Τρακασπούλου - Σακαλίδου, Ἀρχαία Ἀκανθος: Πόλη καὶ νεκροταφεῖον, Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 295-299 (σ. 296, σχ. 1. Γενικὸ Τοπογραφικὸ Ἱερισσοῦ).

97. Μιχαὴλ Χρυσόχου, «Ἡ Σερμίλη (Ὁρμύλια)», Ἐπετηρὶς τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ, τ. Α', 1900, σ. 104-113.

98. Μαργ. Δήμιτσας, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, σ. 432-433.

99. Αλεξ. Καμπίτογλου, Ἀνασκαφὴ Τορώνης, ΠΑΕ (= Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας) 1975, σ. 103-130, πίν. 94-109.

100. Michael Zahrt, Vestigia 14 (= Olynth und die Chalkidier, Untersuchungen zur Staatenbildung auf der Chalkidischen Halbinsel im 5. und 4. Jahrhundert v. Chr., Vestigia, Beiträge zur Alten Geschichte, Band 14. Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäol. Instituts, München 1971), σ. 142-254.

101. F. Parazoglu, Maked. grad., σ. 31.

102. Joh. Papastavru, «Amphipolis. Geschichte und Prosopographie», Klio, Beiheft 38 Heft 24, Leipzig 1936. Α. Λαζαρίδης, Ἀμφίπολις καὶ Ἀργίλος. Ἐκδ. Ἀθηναϊκοῦ Τεχνολογικοῦ Ὁμίλου - Ἀθηναϊκοῦ Κέντρον Οἰκιστικῆς: Ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις, ἀρ. 13, Ἀθήνα 1972, εἰκ. 30.

103. Χάιδω Κουκούλη - Χρυσανθάκη, «Οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὰ ἀρχαῖα Ἀβδηρα», Ἡ

Ἱστορική, ἀρχαιολογική καὶ λαογραφική ἔρευνα γιὰ τὴ Θράκη, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 39-74. Τῆς ἴδιας, «Ἀνασκαφές στὰ ἀρχαῖα Ἐβδύρα», Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 407-420 (σ. 408, σχ. 1. Τοπογραφικὸ τῶν περιβόλων τῶν ἀρχαίων Ἐβδύρων).

104. Ἄνδρ. Κ. Βαβρόιτσας, «Ἡ ἀρχαία Μεσημβρία τοῦ Αἰγαίου», Ἱστορική καὶ Λαογραφική ἔρευνα γιὰ τὴ Θράκη. Πρακτικά Συμποσίου. Θεσσαλονίκη 1988, σ. 75-107. Τζ. Τσατσοπούλου, «Αἰγυιακὴ Μεσημβρία. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας πόλης κατὰ τὸ 1987», Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 469-478.

105. Ἡλέκτρα Ἀγαρωστοπούλου - Χατζηπολυζοῦνη, «Ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Μαρόνεια καὶ στὰ Σύμβολα», Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 439-451.

106. *Maked. grad.*, σ. 31.

107. N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia*, vol. 1, *Historical geography and pre-history*, Oxford 1972.

108. Δημ. Κ. Σαμαράης, Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976.

109. Πρὸβλ. δημοσιεύσεις στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο (ΑΔ), στὰ ΠΑΕ, στὰ Πρακτικά τῶν Αἰθιῶν Συνεδρίων μὲ γενικὸ τίτλο «Ἀρχαία Μακεδονία» (τ. I-IV, 1970-1986), Στὰ Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συμποσίου μὲ γενικὸ τίτλο «Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιόχῃ της», (Θεσσαλονίκη 1980), στὰ Πρακτικά τῶν Συμποσίων ποῦ διοργανῶνει τὸ Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου μὲ θέμα: «Ἱστορική, Ἀρχαιολογική καὶ Λαογραφική ἔρευνα γιὰ τὴ Θράκη» (τ. I-IV), στὸν τόμο πρὸς τιμὴ τοῦ Charles F. Edson, μὲ γενικὸ τίτλο: «Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson». (Institute for Balkan Studies. Thessaloniki 1981), καὶ βέβαια στοὺς τόμους τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν Μακεδονικά.

110. Ἄντ. Κεραμόπουλλος, «Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν τῇ Ἄνω Μακεδονίᾳ. Ἀνασκαφαὶ ὑπὸ τὴν μαγούλαν πρὸς Ν. τῆς Σελίτσης», ΑΕ (= Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς) 1932, σ. 114-132.

111. N.C. Moutsopoulos, «Le Bourg byzantin de Redina. Contribution à la topographie historique de Mygdonie», *Balkan Studies*, τ. 24, 1. Thessaloniki 1983, εἰκ. 4,5.

112. Γ. Μπακαλάκης, «Κισσός», Μακεδονικά, τ. Γ', 1953-1955, σ. 353 ἔξ.

113. Ὁ Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 30 ἔξ. καὶ ἀναδιπλούμενος χάρτες στὸ τέλος τῆς μελέτης μὲ σχέδια τῶν τειχῶν. Γ. Γούναρης, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, ἐκδ. Ἰδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, Θεσσαλονίκη 1982.

114. M.E.M. Cousinery, *Voyage dans la Macédoine*, τ. Α', Paris 1831, σ. 119 ἔξ. Paul Lucas, *Voyage ... fait en 1714... dans la Turquie...* τ. 1, σ. 40-48, T.L.F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro*, Berolini 1839, σ. 246 ἔξ. Μιχ. Χρυσόχοου, «Γεωγραφικὰ σημεῖωματα, α. Ἀμφίπολις, β. Ἡϊόν, μετὰ πίνακος», Ἐπετηρίς Παρνασσοῦ, 2, 1898, σ. 261-264. Μαργ. Δήμιτσας, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις καὶ μνημεῖοις σωζομένοις, Ἀθήναι 1896, σ. 710 ἔξ. F. Parazoglu, «Eion-Amphipol-Chrysopol», *Recueil des Travaux de l'Academie Serbe des Sciences*, 36, 1953, σ. 7 ἔξ. Κ. Σαμαράης, Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 136 ἔξ. Πρὸβλ. Philippson, «Ἡϊὼν ἢ ἐπὶ Στρομόνι», *Paulys-Wissowa, R.E.*, Stuttgart 1905, στ. 2116-2117. Christo M. Danoff, «Eion», *Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike*, Stuttgart 1967, σ. 214. Πρὸβλ. καὶ τὴ βιβλιογραφία ποῦ ἀναφέρεται στὴν ὑποσημείωση.

115. Γ. Μπακαλάκης, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 99-102.
116. Μυρτ. Ἀποστολίδης, «Σημειώματα περὶ τῆς Πλωτινιουπόλεως καὶ Λιδυμοτείχου», *Θρακικά*, 9, 1938, σ. 404-414. Catherine Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIe et XIVe siècles*, *Atènes* 1976. Ph. A. Giannopoulos, *Didymoteichon, Geschichte einer byzantinischen Festung, Köln* 1975. Γ. Λαμπάκης, «Βυζαντινὰ κάστρα Λιδυμοτείχου», *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περίοδος Α', τ. Ι', 1911, σ. 3-8. Oberhummer (Eug.), P. -W., *RE*, τ. 41, 1951, στ. 471. Alex. Paradissis, *Fortresses and Castles of Greece, vol. 3a1, Thessaloniki* 1972, σ. 165-166.
117. Ἄντ. Δ. Κεραμόπουλλος, «Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν τῇ Ἐνω Μακεδονίᾳ», *ΑΕ*, 1932, σ. 190, 110. Γ. Μπακαλάκης, «Χρονικά», *ΑΔ*, 19, 1964, σ. 344-349. Τοῦ ἴδιου, *ΑΔ* 21, 1966, «Χρονικά», σ. 345-347. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, «Τὰ τεῖχη τοῦ Δίου. Μία πρώτη ἐπισκόπηση τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων», *Ἀρχαία Μακεδονία IV*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 567-579. Τῆς ἴδιας «Ἡ ἔρευνα στὸ βόρειο τεῖχος τοῦ Δίου», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*, 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 189-199 (σ. 190, σχ. 1: Κάτοψη τοῦ τεύχους).
118. Εὐτέρπη Μαρκῆ, «Ὁ Μεσοβυζαντινὸς ναὸς τῆς Πύδνας», *Περὶλήψεις Ἀνακωνώσεων Ε' Συμποσίου Βυζαντ. καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Θεσσαλονίκη (1985) Ἀθήνα 1983, σ. 50.
119. Χ.Ι. Μακαρόνας, «Πέλλα», *ΑΔ*, 27, 1972, «Χρονικά», σ. 505-507. Μαρία Σιγανίδου, «Πέλλα. Πορίσματα ἀνασκαφῶν τριετίας 1981-1983», *Ἀρχαία Μακεδονία IV*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 553-558.
120. Νικ. Δ. Παπαχατζῆ, Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Βιβλία 7 καὶ 8: Ἀχαϊκὰ καὶ Ἀρκαδικὰ, Ἀθήνα 1980, σ. 198-204.
121. Ν.С. Moutsopoulos, «Le Bourg byzantin de Redina», ὁ.π., *Balkan Studies*, τ. 24, 1, *Thessaloniki* 1983, εἰκ. 4,5.
122. Γ. Μπακαλάκης, «Κισσός», ὁ.π.
123. Ν. Moutsopoulos, «Le Bourg byzantin de Redina», ὁ.π., εἰκ. 14,16.
124. Γ. Μπακαλάκης, «Τὸ λατομεῖο τῆς ἀρχαίας Κύρου(;)», *Ἀρχαία Μακεδονία*, τ. Ι, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 177-179.
125. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Καστοριά. Ἱστορία - Μνημεῖα - Λαογραφία, ἀπὸ τὴν ἰδρυσή της μέχρι τὸν 10ο μ.Χ. αἰώνα. Προϊστορική, Ἱστορική καὶ Παλαιοχριστιανική ἐποχή», *ΕΕΠΣ* (= Ἐπισημονική Ἐπετηρίδα τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς), τ. 6, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 339-366.
126. Ν.С. Moutsopoulos, «Pensées et observations à l'occasion des fouilles archéologiques récentes à la Grande Laure aux pieds de Tzarevetz à Veliko Tŭrnovo. Tours rondes et passages souterrains aux fortifications médiévales», *Balkan Studies*, τ. 26, 1, *Thessaloniki* 1985, σ. 258, 259.
127. Ν. Μουτσόπουλος, «Τὸ βυζαντινὸ κάστρο τῆς Ζίχνας. Συμβολὴ στὴ μελέτη ἐνὸς βυζαντινοῦ ὄχρου οἰκισμοῦ στὴν περιοχή τοῦ Στρουμόνα», *ΕΕΠΣ*, τ. 10, Θεσσαλονίκη 1986, (σ. 163-338), σ. 182, 184-196.
128. Ν. Moutsopoulos, «Le bourg byzantin de Redina», *Balkan Studies*, τ. 24, 1, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 18, εἰκ. 47.
129. Ἄντ. Κεραμόπουλλος, «Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν τῇ Ἐνω Μακεδονίᾳ», *ΑΕ*, 1932, σ.

81-83. Παρεπιπτότως αναφέρουμε ότι έντοπίσαμε σέ κεντρικό σημείο τοῦ χωριοῦ, δίδυμο menhir, πού ποτέ καί ἀπό κανέναν δέν μαρτυρεῖται.

130. N.C. Moutsopoulos, «Buru-Kale. Une forteresse byzantine en ruines inconnue sur les rives du lac de Bistonie en Thrace Occidentale», *IBI Bulletin*, No 42, 1984, σ. 101-108.

131. Πρβλ. Paulys-Wissowa, RE, τ. 10, Stuttgart 1905, στ. 1988 ἐξ. *Enciclopedia Italiana*, τ. 13, 1932-1940, σ. 592-593.

132. Paul Collart, «Une réfection de la «Via Egnatia» sous Trajan», *BCH*, 59, 1935, σ. 397 ἐξ.

133. Πρβλ. N.K. Moutsopoulos, «De via militari romanorum, mutatio, mansio e castra nelle parte tracese della via Egnatia», *Studi castellani in onore di Piero Gazzola*, vol. I, Roma 1979, σ. 193-222.

134. Paul Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, 71-74.

135. Const. Jos. Jirecek, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel*, Prag 1877, σ. 5 ἐξ.

136. Raymond Chevalier, *Les voies romaines*, Paris 1972, σ. 36-45.

137. Char. I. Macaronas, «Via Egnatia and Thessaloniki», *Studies Presented to David Robinson*, 1, 1950, σ. 380 ἐξ. Ἰωάννης Π. Τουράτσογλου, «Μιλιάρια τοῦ Μουσείου Βεροῖας», *Μακεδονικά*, τ. 9, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 317-322. Georges Dauz, «Le miliaire de la Via Egnatia au musée du Louvre», *Journal des Savants*, Paris, juillet-septembre 1977, σ. 15 ἐξ. C. Romiropoulou, «Un nouveau milliaire de la Via Egnatia», *BCH*, XCVIII, 1974, σ. 813-816.

138. Raymond Chevalier, *Les voies romaines*, Paris 1972, σ. 23-55.

139. Δημήτρης Κ. Σαμσάρης «Pennana. Ἐνας ρωμαϊκὸς σταθμὸς (mutatio) τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ», *Δωδώνη*, τ. ΙΕ', 1, 1986, σ. 69-84.

140. N. Moutsopoulos, «De via militari romanorum; mutatio, mansio e castra nella parte Tracese della via Egnatia», *Studi Castellani in onore di Piero Gazzola*, I, Roma 1979, σ. 213, 214.

141. Στίλιων Κυριακίδης, *Τὸ Παπίκιον ὄρος*, Ἀθήναι 1923, σ. 13 ἐξ. Τοῦ ἴδιου, «Βυζαντινὰ Μελέται», Ἐπ. Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., τ. Γ', 1939, σ. 298 ἐξ. Κωνστ. Τρεμόπουλος, «Ἡ Κομοτηνὴ καὶ οἱ ἀρχαῖοι τετρες τῆς περιοχῆς τῆς», *Θεσσαλονίκη* 1966, σ. 22-36.

142. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, *Corolus de Boor*, I, I, Lirsiae 1883, σ. 236, 28.

143. Στίλπ. Κυριακίδης, *Θρακικὰ Ταξίδια*, Ἀθήναι 1930, σ. 24.

144. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, IV, 11, 14. Πρβλ. Γεωργ. Μπακαλάκη, «Παρανέστιοι ἀρχαιότητες», *Θρακικά* 8, 1937, σ. 15-31. Δ. Λαζαρίδης, «Κατάλογος στρατηγῶν Θράκης», *ΑΕ* 1953/54, Ἀθήναι 1955, σ. 238 ἐξ. John Paul Adams, «Topeiros Thraciae. The Via Egnatia and the Boundaries of Macedonia», *Ancient Macedonia IV, Thessaloniki* 1986, σ. 17-42.

145. Πρβλ. N.C. Moutsopoulos, «Bulu-Kale». *Une forteresse byzantine en ruines inconnue sur les rives du lac de Bistonie en Thrace Occidentale*, *IBI Bulletin*, No 42, 1984, σ. 101-110.

146. Paul Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, σ. 142. Πρβλ. καὶ P. Lemerle, «Le château de Philippe au temps de Nicéphore Phocas» *BCH*, 61, 1937, σ. 103-108, πίν. XIV.

147. Δ. Εὐγενίδου, «Ἀνασκαφές στὴ βυζαντινὴ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία: Σέρβια καὶ Μογλενά», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*, 1, 1987, *Θεσσαλονίκη* 1988, σ. 63-69.

148. Στιλπ. Κυριακίδης, «Βυζαντινὰ Μελέται. IV. Τὸ Βολερόν») Ἐπιστ. Ἐπετηεὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1934, σ. 302-308.
149. Ν. Μουτσόπουλος, «Κάστρον ὁ Λογγᾶς», *Κληρονομία*, τ. 1989, ὑπὸ ἔκδοσιν.
150. Ν. Μουτσόπουλος, «Τὸ κάστρο τῆς Σέτενας», Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Δραγδάκη (ὑπὸ δημοσίευσιν).
151. Ἐκδ. J. Thurn, 40, 19, σ. 355.
152. Α. Χρυσοστόμου, «Τὸ τεῖχος τῆς Ἐδέσσης», Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 161-169.
153. Γ. Στιβαρὸς, «Δεμιρ Ἰσάριον», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, τ. 3, 1910, σ. 213-217. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Ἡράκλεια Σιντική - Σιδερόκαστρο», στὸν Τμητικὸ τόμο Γ. Μυλωνᾶ, τ. IV, Ἀθήνα 1990 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
154. Πέτρος Α. Γεωργαντζής, Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ξάνθης, Ξάνθη 1976, σ. 104.
155. Ἀνδρέας Εὐγγρόπουλος, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων. Ἀθήναι 1957, σ. 4-26, πίν. 2. Α. Εὐγενίδου, «Ἀνασκαφὲς στὴ Βυζαντινὴ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία: Σέρβια καὶ Μογλενά», Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 63-69.
156. Ν. Moutsopoulos, «Le Bourg Byzantin de Redina», *Balkan Studies*, τ. 24, 1, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 3 ἔξ.
157. Ν. Moutsopoulos, ὁ.π., *Balkan Studies*, τ. 24, 1, 1983, σ. 15, Ν.Κ. Μουτσόπουλος: «Ἀναζητῶντας τὴ θέσιν τῆς ἀρχαίας Λητῆς», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηεὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς - Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων, τ. ΙΑ', 1988, σ. 41-43.
158. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Τὸ βυζαντινὸ κάστρο τῆς Ζίγνας. Συμβολὴ στὴ μελέτη ἐνὸς βυζαντινοῦ ὄχρου ὀικισμοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ Στρυμόνα», *ΕΕΠΣ*, τ. 10, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 188-198.
159. Ν. Μουτσόπουλος, «Ἄγιος Ἀχιλλεῖος», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, 1966, σ. 180.
160. Ν. Μουτσόπουλος, «Ἀναζητῶντας τὴ θέσιν τῆς ἀρχαίας Λητῆς», *ΕΕΠΣ*, τ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1988, σ. 36-43.
161. Ν. Μουτσόπουλος, «Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Βασιλάκιον καὶ τὸ κάστρο τοῦ Ἀετοῦ στὴ Μακεδονία», Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μάξιμου 1914-1986, τ. IV, Γενεὴ 1989, σ. 35-55.
162. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Καστοριά. Ἱστορία - Μνημεῖα - Λαογραφία, ἀπὸ τὴν ἰδρυσί της μέχρι τὸν 10ο μ.Χ. αἰῶνα», *ΕΕΠΣ*, τ. 6, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 424 ἔξ. (πίν. 3) -432.
163. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὰ τεῖχη τῆς πόλεως τῶν Σερρῶν. Νίκος Ζ. Νικολάου, Σκαπανεῖς τῆς Ἱστοριογραφίας καὶ προβλήματα τῆς Ἱστορίας τῶν Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1964, πίν. II, VI. Τὸ κάστρο τῆς Νεαπόλεως (Καβάλας). Φανὴ Μαλούχου-Sandro Tufano, «Ἡ ἀκρόπολις τῆς Καβάλας», Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχὴ της, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 341-359.
164. Hadschi-Chalfa, *Rumeli und Bosna*, μετάφρ. J. von Hammer, Wien 1812, σ. 84 ἔξ. Ἀπόστολος Βακαλόπουλος, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 29, 37-39, 96-97.
165. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, «Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βήρας», *Θρακικά*, τ. 4, 1933, σ. 29-34.
166. Εἰδστ. Στουγιαννάκης, Ἐδέσσα ἢ Μακεδονικὴ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ. Θεσσαλονίκη 1932.
167. Ν.Κ. Moutsopoulos, «Le Bourg byzantin de Redina», *Balkan Studies*, τ. 24, 1, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 14, 16.

168. N.C. Moutsopoulos, «Pensées et observations à l'occasion de fouilles archéologiques récentes à la Grande Laure aux pieds de Tzarevetz à Veliko Tirnovo. Tours rondes et passages souterrains aux fortifications médiévales», *Balkan Studies*, 26, 1, Thessaloniki 1985, σ. 259.

169. N.C. Moutsopoulos, «Pensées et observations», *δ.π.*, *Balkan Studies*, 26,1, 1985, σ. 257-

170. N. Moutsopoulos, «Buru-Kale. Une forteresse byzantine en ruines inconnue sur les rives du lac de Bistonie en Thrace Occidentale», *IBI Bulletin*, No 42, 1984, σ. 101-108.

171. N.C. Moutsopoulos, «Pensées et observations à l'occasions des fouilles archéologiques récentes à la Grande Laure aux pieds de Tzarevetz à Veliko Tirnovo. Tours rondes et passages souterrains aux fortifications médiévales», *Balkan Studies*, 26,1, Thessaloniki 1983, σ. 257-259.

172. O. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 108, εικ. 11 και χάρτης στο τέλος τοῦ βιβλίου.

173. O. Tafrafi, *Topographie*, *δ.π.*, σ. 105, εικ. 10.

174. Ἀναστ. Ὀρλάνδος, «Ἡ κινστέρινα τῆς ἐν Θεσσαλονίκη μονῆς τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων», *Μακεδονικά*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1940, σ. 377-383.

175. N. Moutsopoulos, «Le Bourg byzantin de Redina», *δ.π.*, *Balkan Studies*, τ. 24, 1, Θεσσαλονίκη 1983, εικ. 23.

176. N. Moutsopoulos, «Le Bourg byzantin de Redina», *δ.π.*, *Balkan Studies*, τ. 24, 1, 1983, εικ. 41-46. Τοῦ ἴδιου: «Pensées et observation...», *Balkan studies*, τ. 26, 1, 1985, σ. 253-255.

177. Στίλπων Κυριακίδης, *Τὸ Παπίκιον ὄρος*, Ἀθήναι 1923, σ. 13 ἐξ. Τοῦ ἴδιου «Βυζαντιναὶ Μελέται», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., τ. Γ', 1939, σ. 298 ἐξ., Κωνστ. Τρεμόπουλος, Ἡ Κομοτηνὴ καὶ οἱ ἀρχαιότερες τῆς περιοχῆς τῆς. Θεσσαλονίκη 1966, σ. 22-36.

178. Γιὰ τὸν λαδόμυλο κοντὰ στὴ Ρεντίνα, πρὸβλ. N.C. Moutsopoulos, «Le Bourg byzantin de Redina», *Balkan Studies*, τ. 24, 1, 1983, εικ. 39, 40.

179. N.C. Moutsopoulos, «La vie quotidienne dans une agglomeration byzantine fortifiée en vertu des resultats des fouilles», *Βυζαντιακά*, τ. 6, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 43-46. Τοῦ ἴδιου «Μακεδονικὰ Τέμπη», *Μακεδονικὴ Ζωή*, τεύχος 259, Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 1987, σ. 26-38.

180. N. Moutsopoulos, «Le Bourg byzantin de Redina», *Balkan Studies*, τ. 24, 1, Thessaloniki 1983, εικ. 27-31.

181. Σύνοψις Ἱστοριῶν, (*J. Thurn*), σ. 355, 11-16. N. Μουτσόπουλος, «Τὸ κάστρο τῆς Σέτινας», *δ.π.*,

182. Βόννης, σ. 465, 7-8, ἔκδ. *J. Thurn*, σ. 355, 40, 19. N. Μουτσόπουλος, «Τὸ κάστρο τοῦ Λογγᾶ», *δ.π.*,

183. Ἱστορία, IV, 4, 19. N. Μουτσόπουλος, «Τὸ κάστρο τοῦ Ἀετοῦ», *δ.π.*,